
TANULMÁNYOK

JABLONCZAY TÍMEA

A transzkulturális emlékezetek és emlékezetkutatások kihívásai a globális korban

jablonczay@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5557-0145

— HELIKON —

The Challenges of Transcultural Memories and Memory Studies in the Global Age

Abstract

In the decade following the turn of the millennium, transcultural memory has emerged as an established research perspective, as a paradigm, and as a third phase within memory studies, interested in travelling, translation and intersections of memory in practices of cultural representations and mediations, examining cross-cultural and transcultural mnemonic processes. In this introductory paper, I attempt to explore the antecedents of the new perspective, providing a summary on the conceptual framework of the transcultural memory studies to measure the novelty of the transcultural turn in this field. Furthermore, I try to illustrate how this research perspective has provided a new departure from previous ones, both in theoretical and empirical research, and I also try to interpret its implications for transnational holocaust memory as cosmopolitan one. In this paper, I discuss the concepts of memory developed by leading theorists, including travelling (Astrid Erll), multidirectional (Michael Rothberg), palimpsest (Max Silverman), post- and connective (Marianne Hirsch), born translated (Eneken Laanes), and, most recently, planetary memory (Bond, Rapson, Crownshaw), and their range of meanings.

Keywords: Transcultural memory, travelling memory, multidirectional memory, postmemory, planetary memory

A humán- és társadalomtudományokban az ezredforduló környékén lezajlott paradigmaváltás központi fogalmai az emlékezet és a trauma körül kristályosodtak ki, tudatosítva mind az emlékezet, mind a trauma komplex társadalmi, kulturális rendszerekbe való beágyazottságát, a múltbeli traumák és emlékezeti reprezentációik lokális meghatározottságát, egyben nemzeteken és kultúrákon átívelő dinamikákban való részvételét.¹ Az emlékezetkutatások az utóbbi évtizedekben a múlt terhével való foglalkozást számos irányból közelítették meg, legfontosabb témákként jelentek meg a személyes és kollektív emlékezet, a történelem és emlékezet, emlékezés és felejtés társadalmi szerepének kérdései, a feltalált hagyományok és identitások összefüggései, a kulturális emlékezet stratégiái és gyakorlatai, a megemlékezések identitásdimenziói, az emlékezetpolitika, emlékezetkultúra fogalmainak eltérő használatai, a nyilvános emlékezet és a társadalmi traumák különböző nemzeti kontextusokban való artikulációi, csakúgy mint a nyilvános megemlékezések kudarcai.

Európában a traumatikus múlt jelenségét leginkább a második világháború traumáihoz, különösen a holokauszthoz kötjük. A holokausztra mint a 20. század kataklizmájára való emlékezés a hidegháború végével formálódó emlékezetkultúra alapját képezi, napjainkban a holokausztról szóló emlékezés a társadalmak számára etikai imperatívusz. A politikai erőszak, az antiszemitizmus következményeként ártatlan emberek milliói ellen elkövetett példátlan bűnök, a népiirtás, az európai országok bűnrészessége ezekben a bűncselekményekben, magának a háborúnak a példátlan brutalitása, a városok elpusztítása – az elképzelhetetlen traumatikus események képezik annak az emlékezetkultúrának az alapját, amely a nyolcvanas években, évtizedekkel ezen események után, mintegy mentalitástörténeti fordulatként kezdett az európai kultúrában az emberi jogok képviselésében kibontakozni.² Még ha időben – akár évtizedekkel – el is távolodunk a traumatikus eseményektől, a veszteség traumái generációkon átívelve öröklődnek, a közösség tagjaiként a történelmi és társadalmi törések örökösei vagyunk. A társadalom etikai kötelessége, hogy emlékezzen, de *etikai emlékezetkultúráról* akkor beszélhetünk, ha egy közösség az etikai fordulat hatásait magába építő értékszemléletre és történeti tudatra tett szert.³ Ahogy Aleida Assmann fogalmaz: szükség van az állami és társadalmi büntettekkel való szembenézésre, az áldozat perspektívájának és

¹ A kutatás a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete „Közép-Európa és a V4 Történeti és Kulturális Örökség Közép-Európában program” támogatásával valósult meg.

² Aleida ASSMANN, *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában: Beavatkozás*, ford. HUSZÁR Ágnes (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2016), 82–83.

³ ASSMANN, *Rossz közérzet...*, 51.

tanúságtevésének társadalmi elismerésére, amelynek során az áldozatnak lehetőségére nyílik arra, hogy visszanyerje beszélő képességét és méltóságát.⁴

Az emlékezet és megemlékezés aktusai könnyen kerülhetnek politikai csaták, hatalmi harcok keresztútjába. Ahogy a múlt (irodalmi, filmes, egyéb művészi) reprezentációinak tanulmányozása sem csupán az irodalmi, művészi jelrendszer területére korlátozódik, hanem összefonódik társadalmi és emlékezetpolitikai kérdésekkel, megfordítva is igaz, a (történeti) múlt és (kulturális) traumák körüli politikai küzdelmeket vizsgáló (történeti, szociológiai) kutatások számára a narratív, reprezentációs, mediális eljárások, diszkurzív praxisok használatának megvilágítása ugyancsak elengedhetetlen. Az emlékezet státuszának megerősödése, az emlékezeti gyakorlatok intenzívebbé válása mögött voltaképpen azt a jelenséget találjuk, hogy a világ legkülönbözőbb pontjain számos „feldolgozatlan” múlt van jelen.⁵ A fel nem dolgozott múlt azonban tovább kísért, ami hatással van az áldozatokra, a későbbi generációkra, és a társadalom egészére. A különböző korszakokban és helyszíneken elkövetett történeti igazságtalanságok, traumák és emlékezetgyakorlatok felkutatása történeti szempontból is kiemelkedően fontos feladat. Az emlékezetkutatásnak azonban, figyelmeztet Astrid Erll, a sablonszerű és additív projekteket el kell kerülnie, és minthogy a múlttal való foglalkozás soha nem önmagában a múltra irányul, hanem mindig a jelen horizontja határozza meg, hogy mi számít értelmezhető múltnak, legalább annyira fontos szem előtt tartani azt a kérdést, hogy az emlékezet a jövőre nézve mit ígér a számunkra.⁶ Az emlékezetkutatás tehát nem tudományos diszciplína csupán, politikai, etikai szempontból is fontos feladatot lát el, hiszen az emlékezeti kultúrán belüli társadalmi igazságosság megvalósulásának feltételein gondolkodunk. A társadalmi igazságosság, szolidaritás diszkurzív rendjében az emlékezeti tudás előállítása összefügg azzal, hogy a nyilvánosságban kiknek adnak hangot, kiknek a története beszélhető el, kik azok, akik meggyászolhatók.⁷ A társadalomtudósok, történészek, emlékezetkutatók, művészi hozzájárulások egyik célja éppen az, hogy a korábban figyelmen kívül hagyott áldozatok, túlélők számára nyilvánosan láthatóvá tegyék az elfelejtett emlékeket, hogy mind az áldozat-

⁴ Uo.

⁵ Gavriel D. ROSENFELD, „A Looming Crash or a Soft Landing?: Forecasting the Future of the Memory »Industry«”, *The Journal of Modern History* 81, no. 1. (2009): 126, <https://doi.org/10.1086/593157>.

⁶ Vö. Astrid ERL, „Travelling Memory”, *Parallax* 17, no. 4 (2011): 4, <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605570>.

⁷ Judith BUTLER, *Frames of War: When Is Life Grievable?* (London: Verso, 2009).

tok, mind hozzátartozóik elérjék az őket ért igazságtalanságok nyilvános elismerését.

MOZGÁSBA HOZOTT KULTÚRÁK, EMLÉKEZETEK, EMLÉKEZETKUTATÁSOK

Az ezredforduló utáni években lezajló globális társadalmi változások – különösképpen a 2001. szeptember 11-i terrortámadások fordulópontját követően –, vagyis a mindennapi környezetet is átalakító globalizációs dinamika, a kulturális transzferek, a transzkulturalitás, a migrációs tapasztalat állandósulása, az emberjogi kérdések társadalmi cselekvésekbe fordulása az emlékezeti folyamatok artikulációiban, a múlt újrendezésének módjaiban is változásokat hoztak. A holokausztemlékezet transznacionalizálódott, „beléptünk a holokauszt nemzetközi emlékezetközösségébe”,⁸ miközben az egyéb, egymással összefüggésbe hozható társadalmi traumák, a háborúk, gyarmatosítás, rabszolgaság, diktatúrák, népirtások története és emlékezete – vagyis a traumatikus emlékezet különböző formái – felé fordulás is felerősödött. Mindezzel összhangban az emlékezetkutatásnak számolnia kellett a normatív múltszemlélet rögzítettségétől való elmozdulással,⁹ az interdiszciplinaritás fontosságával, a kutatásokban a kollektív helyett a kulturális összetevőre való figyelem kitüntettségével. A kollektív helyett a kulturális jelleg hangsúlyozásán túl (a későbbiekben lesz erről szó) – a megváltozott társadalmi realitás mellett és a transznacionális emlékezeti eljárások dominanciájával – a határátlépések mozzanatával további összetevőket is figyelembe kellett venni: a sokrétű múlt értelmezésére vonatkozó kulturális emlékezeti stratégiák tekintetében a többszörös kulturális tagság (identitások), valamint a traumatikus emlékezet reprezentációs praxisai közvetítettségének problémájával is számolni kellett. Vagyis nem csupán az emlékezet felerősödésének – az ezredforduló előtti és körüli *memoryboom* értelmében – vagyunk immár a tanúi, hanem az utóbbi egy évtizedben kikristályosodni látszott, hogy a traumaelméletekben, és az emlékezetkutatásokban olyan, ún. *transzkulturális fordulatra*¹⁰ van szükség, amelynek fejleményeként a társadalmi, történelmi igazságtalanságok kihatásait, az elszenvedett veszteségeket, múltbeli traumatikus történeteket és azok reprezentációit mint *transztörténeti, transznacionális, transzkulturális* és *transz-*

⁸ ASSMAN, *Rossz közérzet...*, 83.

⁹ Uo., 164–165.

¹⁰ Vö. Astrid ERL, „Travelling Memory...”, különös tekintettel: 9, <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605570>.

mediális viszonyrendszerbe foglalt jelenségeket érdemes vizsgálni. Tudjuk, az elkövetett bűnök, igazságtalanságok helyreállítására nincs lehetőség, azonban a megnevezéssel, pontosabban a dolgok másféle megnevezésével a kutatás tárgyát is megváltoztathatjuk, amivel nemcsak a múltértelmezésekre, de a jövőnk alakulására is hatást gyakorlunk.

A transzkulturális emlékezetkutatásban többféleképpen közelítik meg a múltbeli és jelenbeli történetek és emlékezeti struktúrák, narratívák, diszkurzusok, reprezentációs módok vándorlásának kérdését, de az eltérő emlékezetek kölcsönhatására, párbeszédbe kerülésére vagy épp ütközésére való rámutatás mindegyik elméletben kulcsponthoz tartozik. Az ezredforduló környékén kialakuló kozmopolita emlékezeti modell indítja el a transznacionális emlékezeti formák vizsgálatát, először a holokauszt emlékezetének globális artikulációs lehetőségét, hogyan helyeződött a jelenbe a holokauszt emlékezet, vagyis, hogyan nyújtott mintát a jelenkori népi történetekkel kapcsolatos érzékenységekhez és azok (művészi, dokumentarista) feldolgozásához. Daniel Levy és Natan Sznaider „kozmetopolita emlékezet”-konceptiója (*The Holocaust and Memory in the Global Age*, 2001, 2006) jelenti az egyik kiindulópontot az emlékezetkutatás paradigmatis átalakulásában.¹¹ Alison Landsberg „proszetikus emlékezet” / emlékezetprotézis-konceptiója – a tömegkultúrában, mediálisan terjedő emlékezeti formák utazására összpontosítva¹² –, Andrew Hoskins¹³ és Anna Reading írásai a digitális és „globital” emlékezetre vonatkozóan,¹⁴ Astrid Erll „utazó emlékezet”-fogalma,¹⁵ Ann Rigney kulturális emlékezeti gyakorlatok fordításával, átviteli eljárásaival foglalkozó kutatá-

¹¹ Magyarul: Daniel LEVY és Natan SZNAIDER, „Határtalan emlékezés: A holokauszt és a kozmetopolita emlékezet kialakulása”, in *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezete*, szerk. ZOMBORY Máté és SZÁSZ Lujza Anna, ford. KERÉNYI Szabina, 146–166 (Budapest: Befejzetlen Múlt Alapítvány, 2014). Daniel LEVY and Natan SZNAIDER, *The Holocaust and Memory in the Global Age* (Philadelphia: Temple University Press, 2006). Első kiadás: Daniel LEVY and Natan SZNAIDER, *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust* (Frankfurt am Main: Suhrkamp), 2001.

¹² Alison LANDSBERG, *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture* (New York: Columbia University Press, 2004).

¹³ Andrew HOSKINS, „Media, Memory, Metaphor: Remembering and the Connective Turn”, *Parallax* 17 no. 4 (2011): 19–31.

¹⁴ Anna READING, *Gender and Memory in the Global Age* (London: Palgrave Macmillan, 2016).

¹⁵ ERL, „Travelling Memory”...; Astrid ERL, „Traumatic pasts, literary afterlives, and transcultural memory: new directions of literary and media memory studies”, *Journal of Aesthetics & Culture* 3, no. 1 (2011): 1–5, DOI:10.3402/jac.v3i0.7186.

sai,¹⁶ Michael Rothbergnek az emlékezet többirányú működését bemutató paradigmaváltó tanulmányai,¹⁷ Max Silverman irodalmi és filmes elemzései, amelyek a „palimpszeszt emlékezet”-fogalmát hasznosítják¹⁸, Marianne Hirsch munkái az utóemlékezetről és a „konnektív emlékezetről”,¹⁹ legújabban az antropocén vagy planetáris emlékezettel foglalkozó értelmezések²⁰ – olyan hozzájárulások, melyek kihívás elé állították és alapvetően megváltoztatták az emlékezetkutatás területét.

Az emlékezetkutatásban végbement átalakulási folyamat egyik mérföldköve, hogy elmozdult a módszertani nacionalizmustól: az emlékezeti gyakorlatokra jellemző transznacionális mozgások és transzkulturális cserék, az emlékezetek rothbergi értelemben vett többirányúságának regisztrálására törekszik, de az eltérő csoportok emlékezetének megjelenítésével, a traumák és emlékezeteik komplex rendszerbe való beleszövődöttségére való rámutatással a szolidaritás, nem pedig a versengés helyeit akarja kijelölni. A kutatásokban az áldozat, elkövető, tétlen szemlélő (*bystander*) fogalmait is átalakítva egy komplexebb rendszerbe beágyazódott, a közvetett érintettségre (a szubjektum implikáltságára) való reflexió kezd érvényesülni. Az emlékezeti gyakorlatok és diszkurzív praxisainak többszörösen összefonódott jellegének tudatosítása szorosan érintkezik a traumaelméletek történeti, biopolitikai fordulaton keresztül felszínre hozott belátásokkal.

A *Helikon* jelen lapszámának tanulmányai, így jelen dolgozat is elsősorban az emlékezetkutatásnak a transzkulturalitáshoz kapcsolódó fogalmi össze-

¹⁶ Ann RIGNEY „The Dynamics of Remembrance: Texts between Monumentality and Morphing”, in *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid ERL and Ansgar NÜNNING, 345–353 (Berlin/New York: de Gruyter, 2008); Ann RIGNEY, *The Afterlives of Walter Scott: Memory on the Move* (Oxford: Oxford University Press, 2012). Ann RIGNEY, „Cultural memory studies Mediation, narrative, and the aesthetic”, in *Routledge International Handbook of Memory Studies*, eds. Anna Lisa TÖTA and Trever HAGEN, 65–76. (London–New York: Routledge, 2016).

¹⁷ Michael ROTHBERG, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization* (Stanford: Stanford University Press, 2009); Michael ROTHBERG, *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2019).

¹⁸ Max SILVERMAN, *Palimpsestic Memory: The Holocaust and Colonialism in French and Francophone Fiction and Film* (New York: Berghahn Books, 2013, 2015).

¹⁹ Marianne HIRSCH, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust* (New York: Columbia University Press, 2012).

²⁰ Richard CROWNSHAW, „Cultural Memory Studies in the Epoch of the Anthropocene”, in *Memory Unbound: Tracing the Dynamics of Memory Studies*, eds. Lucy BOND, Stef CRAPS and Pieter VERMUELEN, 242–257 (New York, Oxford: Berghahn Books, 2017); Lucy BOND, Bend DE BRUYN and Jessica RAPSON, eds., *Planetary Memory in Contemporary American Fiction* (New York: Routledge, 2018).

tevőire, elméleteire, irányzataira összpontosít. Előzményként ugyanakkor vissza kell utalnunk a Szász Anna Lujza és Zombory Máté által szerkesztett *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezete* című fordításkötet tanulmányaira, mivel a fordításkötet olyan alapvető szakirodalmi anyagokat tartalmaz – Aleida Assmantól Michael Rothbergig –, amelyek, anélkül, hogy megneveznék a tágabb paradigmát, az itt bemutatni kívánt terület szerves részét képezik.²¹ Zombory Máté történész, szociológus bevezető tanulmányában értelmezési körét elsősorban a holokausztemlékezeti diszkurzusok ezredforduló utáni transznacionális változásaira, az emlékezetpolitika és a holokauszt emlékezetvitájának kérdéseire vonatkoztatja (örvendetes módon azonban érinti a kulturális összetevők kérdéskörét is).²² Jóllehet jelen dolgozat (az itt közreadott tanulmányokkal együtt) a politikai dimenzió helyett az emlékezetkutatás terén bekövetkezett változásoknak az irodalmi, kulturális aspektusaira helyezi a hangsúlyt, úgy véljük, az itt bemutatásra kerülő, kinagyított fogalmak, elméletek és összefüggések olvashatókká válnak az utóbbi éveket szintén jellemző emlékezetviták egyik válaszaként is.

A KULTÚRA EMLÉKEZETÉTŐL AZ EMLÉKEZET KULTURÁI FELÉ

Az emlékezetkutatás hagyománya – melyet diszkontinuitások tarkítanak – megközelítőleg egy évszázados múltra tekint vissza. Az egy évszázadon belül lejátszódott változások függvényében (egyelőre) a kollektívától a kulturálison át a transzkulturálisig terjedő útvonal rajzolódik ki. Az első periódust Maurice Halbwachs, Aby Warburg, Walter Benjamin és Frederic Bartlett nevei fémjelzik: ezek a kutatók, akik eltérő perspektívából, de a történeti, társadalmi, kollektív emlékezet kérdésével foglalkoztak, a terület kutatásának első fázisát alapozták meg. A második szakaszt az 1980-as, 1990-es évek nagy vállalkozása, Pierre Nora *Les lieux de mémoire*-ja (1984–1992), valamint Jan Assmann munkái jelentik. A harmadik fázisként aposztrofálható transzkulturális emlékezetkutatás vajon hogyan viszonyul az elődökhöz? Milyen korábbi kutatásokban, illetve milyen egyéb diszciplínák teoretikusaiban találnak előzményre? Milyen kérdésekben fogalmazták meg kritikai álláspontjukat?

²¹ SZÁSZ Anna Lujza és ZOMBORY Máté, szerk., *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezete* (Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014).

²² ZOMBORY Máté, „Tér-idő történelem: Holokauszt-emlékezet és transznacionális politika”, in *Transznacionális politika...*, 6–21.

Több irányból is megközelíthetjük a kérdéseket, a történetiség felől vagy strukturálisan, a válaszok nagyon hasonlóak lesznek: a transzkulturális emlékezetkutatás szempontjából kulcsfontosságú a kultúra és az emlékezet fogalmának újraértelmezése, mégpedig a határátlépő gesztusok, kulturális cserék, rögzített helyek és identitások helyett a kulturális transzferek, in-between helyzetek emlékezeti aktusokban jelentkező hatásainak interpretációihoz keresve fogódzókat. A transzkulturális emlékezet mint kutatási perspektíva ugyanis, fogalmaz Astrid Erll, „a kultúrákon átívelő és azokon túli mnemonikai eljárásokra irányul”,²³ amelyben az egyéni tapasztalat közösségi, kulturális közvetítettségen keresztül vesz fel jelentést. A kulturális emlékezet statikus meghatározása helyett a hangsúly egyre inkább az emlékezés aktusainak, gyakorlatainak tanulmányozása felé tolódott, ahol az emlékezés nem „diszkrét artefaktumként” (szöveg, emlékmű, előadás), hanem mint performativitás, a múlthoz való kognitív viszonyulás, interaktivitás volt meghatározó, s nemcsak a jelentéstermelés vonatkozásában érdekes, hanem az affektivitás, hatáskeltés, cselekvés vonatkozásában is.²⁴ A kulturális emlékezetkutatáson belül az emlékezet és kultúra fogalmának performatív újraalapozása a kiindulópont, hiszen ezekre rá tud épülni a transzkulturális és transznacionális találkozási zónákban történő dialógusok, csomópontok, kulturális cserék tanulmányozása. A kutatások abból a tézisből indulnak ki, hogy az emlékezet mindig transzkulturális,²⁵ a performatív módon értett kultúra és emlékezet fogalmát egy konnektív fordulat teszi értelmezhetővé. Mivel a konnektív fordulat aláássa az emlékezet és az emlékezetkutatás biológiai, társadalmi és kulturális felosztását és megkülönböztetését, egyben újrafogalmazza annak lehetőségét is, ami „transzkulturális” néven működhet. Nem véletlenül, a transzkulturális dimenzió bevezetése párhuzamosan jelent meg a közvetítés, medializáció és transzmedialitás szerepének felértékelődésével. Fontos tisztázni, hogy az emlékezet hogyan terjed a különböző médiumokban, médiumok között, hogyan értelmezhető a digitális média szerepe az emlékek megőrzésében, előállításában és átadásában.

A transzkulturalitás terminus alapjait a Fernando Ortiz által 1940-ben bevezetett fogalom Wolfgang Welsch (1999) általi újragondolása jelenti. Ortiz (1881–1969), kubai antropológus *Contrapunteo cubano del tabaco y el azúcar [Kubai ellenpont. Dohány és cukor]* című könyvében használta (sejthetően) először a transzkulturáció fogalmát a kulturális cserék konceptualizálására, hogy olyan

²³ ERL, „Travelling Memory...”, 9.

²⁴ RIGNEY, *Cultural memory studies...*, 68.

²⁵ Ennek az állításnak a sokféle bizonyításával találkozunk a különböző elméletekben.

fogalmakat tudjon meghaladni, mint a kulturális változás, akkulturáció, diffúzió, migráció vagy a kultúrák ozmóziisa, azzal a szándékkal, hogy a kulturális imperializmus modelljein túl lehessen lépni.²⁶ Ortiz úgy látta, hogy az angolszász antropológia által használt fogalmak, mint az akkulturáció, nem megfelelőek az afro-kubai kontextus értelmezésére, mert azzal csupán egy egyirányú folyamatot, egy másik kultúra elsajátítását, asszimilálását lehet definiálni, ő viszont az általa bevezetett transzkulturációval a népek közötti kulturális érintkezésből következő intenzív kölcsönhatást kívánta megragadni, amelynek során az eredeti, játékban levő elemektől eltérő, új kulturális jelenség jön létre.

Wolfgang Welsch,²⁷ német filozófus fél évszázaddal később a kultúráról való gondolkodás alternatív módjaként, a nemzeti romantikus fogalommal szemben javasolta a transzkulturalitás fogalmának felelevenítését, hogy a globalizáció, migráció, transzkulturális csere hatásait érzékeltesse.²⁸ Welsch a Herderig visszavezethető nemzeti-romantikus kultúrakonceptiót mint konténer-kultúra (tároló, tartály) fogalmat írta le, melynek három meghatározó tényezőjét említi: 1) társadalmi homogenizáció, mely szerint a kultúra „az egész életmódot formálja”, így „minden cselekedet és minden tárgy egy összetéveszthetetlen kultúrának a példája”; 2) „etnikai konszolidáció”, az az elképzelés, hogy a kultúra mindig néphez kötött; 3) a kultúrák között határok vannak, melyek elkülönítő jellegűek, így a kultúrák élesen megkülönböztethetők egymással („különálló kultúra”). Welsch hangsúlyozta, a tároló, tartály értelmű kultúra-fogalom ezen három jellemzője miatt teljesen alkalmatlan bármilyen kultúra leírására, és a szemlélet érvényesítése politikai aktusként fölöttébb károsnak bizonyult, értelemszerűen kortárs multikulturális társa-

²⁶ Vö. José Luis Bendicho BEIRED, „Fernando Ortiz and the Transatlantic Exchange Network”, trans. Eoin O’NEILL, 2022, hozzáférés: 2022.11.05, <https://www.transatlantic-cultures.org/en/catalog/fernando-ortiz>; Miguel ARNEDO-GÓMEZ, „Fernando Ortiz’s Transculturation: Applied Anthropology, Acculturation, and Mestizaje”, *The Journal of Latin American and Caribbean Anthropology*, hozzáférés: 2022.11.05, <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/jlca.12590>, <https://doi.org/10.1111/jlca.12590>.

²⁷ Wolfgang WELSCH, „Transculturality – the Puzzling Form of Cultures Today”, in *Spaces of Culture: City, Nation, World*, eds. Mike FEATHERSTON and Scott LASH, 194–213 (London: Sage, 1999).

²⁸ Vö. ERLL, „Travelling Memory...”, 7–8, NÉMETH Zoltán, „Transzkulturalizmus és bilingvizmus: Elmélet és gyakorlat”, in *Transzkulturalizmus és bilingvizmus az irodalomban: Transzkulturalizmus a bilingvizmus v. irodalomban*, szerk. NÉMETH Zoltán és Magdalena ROGUSKA, 9–18 (Nitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, 2018); Dragmar BRUNOW, *Remediating Transcultural Memory: Documentary Filmmaking as Archival Intervention* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2015), 21–25.

dalmak leírására szintúgy elfogadhatatlan.²⁹ A zártság, homogenitás és elkülönültség elveire épülő kultúra fogalma nem veszi figyelembe a kulturális formációk belső összetettségét, vertikális és horizontális tagoltságát, közvetlenül kapcsolódik a 19. század végi „faji” alapú kultúra-fogalomhoz, és az elhatároló gondolkodás a rasszizmust és a feszültség más formáit idézte és idézi elő mai napig a helyi, etnikai és vallási kultúrák, csoportok között.

Az emlékezetkutatásnak ahhoz, hogy az emlékezeti gyakorlatokra jellemző transznacionális mozgások és transzkulturális cserék, az emlékezetek többirányúságát kutathassa, értelemszerűen el kellett mozdulnia a módszertani nacionalizmustól is. Vagyis történeti szempontból vizsgálódva, már nem lesz meglepő, hogy miért szükséges Pierre Nora „emlékezhely” fogalmát meghaladni,³⁰ és miért nem Halbwachs lesz a kutatások távoli előzménye, hanem Aby Warburg.³¹ Erll (Sznajderhez hasonlóan) rámutatott arra, hogy noha az 1990-es években már ugyan rendelkezésre állt a plurális kultúrafogalomra épülő módszertani lehetőség, az emlékezetkutatás mégis az egységesnek tekintett kultúrafogalommal élt, és az emlékezet dinamikája helyett egy adott kultúra emlékezetét kutatta. Nora nagyszabású projektje a transzkulturális fordulat után – helyesebben már az ezredforduló környékén kibontakozó transznacionális emlékezetkutatás modelljei felől nézve is – a „nemzeti emlékezet” szinonimájává vált, amely akarva-akaratlanul a nemzeti emlékezet aktív konstruálásához járult hozzá.³² Ugyanis „amit vizsgáltak, egy társadalmi formációnak *a* kultúrája, *az* emlékezete volt: egy vallási csoporté, egy társadalmi osztályé, egy etnikumé.”³³ A „lieux de mémoire”-projekt így az Ulrick Beck által „metodológiai nacionalizmusként” jellemzett jelenség 80-as, 90-es évekbeli példája lesz,³⁴ ugyanis korlátozottabb mnemonikus közösségekre, az emlékezet helyszíneire, az ún. konténer-kultúrákra koncentrált, és nemzeti keretben gondolja el vizsgálódása tárgyát, egy etnikailag homogén társadalomból indul ki, amely összekapcsolja az emlékezetet és az etnikumot, a terü-

²⁹ Welsch elméletének kritikájaként fogalmazzák meg, hogy Welsch forrásai kiválasztásában a nemzeti perspektíva dominál, hiába üdvözli a hibriditást (fehér férfiak által írt művekből indul csupán ki). Vö. BRUNOW, *Remediating Transcultural Memory...*, 24.

³⁰ Pierre NORA, ed., *Les lieux de mémoire*, 3 vols. (Paris: Gallimard, 1984–1992).

³¹ Aby WARBURG, *Der Bilderatlas Mnemosyne*, Hg. Martin WARNKE (Berlin: Akademie-Verlag, 2000).

³² ERLL, „Travelling Memory...”, 6–7.

³³ Uo., 6.

³⁴ Astrid ERLL, „Media and the Dynamics of Memory: From Cultural Paradigms to Transcultural Premediation”, in *Handbook of Culture and Memory*, ed. Brady WAGONER, 305–327 (New York: Oxford UP, 2018), 307.

letet és a nemzetállamot egymással.³⁵ Jan Assmann összehasonlító tanulmányai az ókori civilizációk emlékezetéről szintúgy olyan kultúrafogalommal élnek, melyek viszonylag világosan körülhatárolt társadalmi formációk, általában egybeesnek a régiók, királyságok és nemzetállamok kontúrjaival.³⁶ Nora felismerése, miszerint az emlékezetnek helyei vannak, mert nincs társadalmi közege, nem tapasztalathoz kapcsolódik, hanem helyettesítő, fontos kiindulópontot adott az emlékezetkutatás számára, ahogy Jan Assmann kulturális emlékezetkutatásai is a diszciplína 1990-es évekbeli újraalapozását jelentették. A ránk hagyományozott fogalmi keretek láncolatát azonban átvételre úgy lehet alkalmassá tenni – legalábbis a transzkulturális kutatásokból ez derül ki –, ha átdolgozzuk a fogalmak mögötti megismerési normát, és ehhez az átalakításhoz reflexíven viszonyulunk.

Elmondható az is, hogy a nemzetállam társadalmi emlékezeti terével továbbra is szükséges foglalkozni, hiszen a mai felgyorsult globalizáció korában a nemzetállam megmaradt az emlékezetkultúra megteremtésének egyik fontos helyének (de csak az egyik helyének!), a nyilvános megemlékezés rituáléinak kezdeményezése, emlékművek felállítása, múzeumok finanszírozása, oktatási programok kidolgozása ezen a (mezo)szinten valósulnak meg, és a nemzeti keretek hatással vannak a személyes emlékezetre is,³⁷ csakhogy az ún. nemzeti kultúrát mint multietnikus, bevándorló közösségek kultúráját szükséges értelmeznünk, és a bevándorló emlékezetek nemzeti keretre való hatása (és ennek fordítottja) – kihagyhatatlan a kutatások fókuszából.³⁸

A korábbi, ún. konténer-kultúra fogalmának meghaladásához használt, a kultúra etnicizált értelmezésétől is eltávolodó transzkulturalitás emlékezeti összefüggéseinek vizsgálatához a korábbi kiindulópont, a társadalmi keretek és kollektív emlékezet fogalmát kidolgozó Maurice Halbwachs helyett Aby Warburghoz fordulnak ösztönzésként, a kollektívről a kulturális emlékezetre való irányváltással.³⁹ Az egyéni tapasztalatok sajátosságai ellenére a múltbeli események egyedi élménye, az esemény megtapasztalása és az arra való ké-

³⁵ ERL, „Travelling Memory...”, 7.

³⁶ Uo.

³⁷ Vö. ERL, *Media and the Dynamics of Memory...*, 308.

³⁸ ASSMANN, *Rossz közérzet...*, 164–186; Michael ROTHBERG: „Multidirectional Memory in Migratory Settings: The Case of Post Holocaust Germany”, in *Transnational Memory: Circulation, Articulation, Scales*, eds. Chiara DE CESARI and Ann RIGNEY, 123–145 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2014). Ehhez lásd magyarul: Gizem ARSLAN, „Animált váltások: Fordítások stratégiák Emin Sevgi Özdamar *Különös csillagok* merednek a földre című regényében”, ford. SZABÓ KRISZTINA, *Helikon* 61, 2. sz. (2015): 201–220.

³⁹ ERL, „Travelling Memory...”, 11–13.

sőbbi emlékezés is társadalmilag kódolt. Halbwachs megfogalmazásában „a kollektív emlékezet keretei korlátozzák és egymáshoz kötik legintimebb emlékeinket”, azonban az újabb belátások szerint az emlékek megosztása – függetlenül az eseményekhez való közelségtől vagy távolságtól – a „kulturális emlékezet” fogalmával jobban megvilágítható.⁴⁰ A kulturális emlékezet kulturális eszközökre (szövegek, tárgyak és szimbólumok) épít, amelyek révén az emlékezet társadalmiasul, mégpedig (plurális) kulturális kontextusokba kerülve, azokon keresztül mobilizálódik.⁴¹ Amikor az egyéni emlékezet társadalmi természeténél fogva tárgyi formában reprezentálódik, kulturális kódrendszereken keresztül közvetítődik, megosztásra kerül, nem feltétlenül marad az eredeti társadalmi csoportnál, és mint emlékezet már elszakadhat a csoport tapasztalataitól, értékeitől, elképzeléseitől és időhorizontjaitól. A kulturális emlékezetbeli materializálódás és mobilizálás rávilágít az emlékezet artefaktumainak és gyakorlatainak dinamikus természetére, tényleges és potenciális útvonalaira, amelyek ilyen módon vándorló, utazó emlékezetté válnak. Astrid Erll szerint Halbwachs emlékezeti modelljében csupán korlátozottan érvényesül a transzkulturalitás potenciálja. Amikor ugyanis az egyénről ír, akkor az emlékezet transzkulturalitásával számol, amikor azonban a kollektív emlékezet társadalmi környezetben történő előállítását vizsgálja, úgy tűnik, hogy a közös, tároló funkcióval ellátott emlékezetre épít.⁴² Így az utazó emlékezet fogalma nem Halbwachs, hanem Aby Warburg szimbólumok időben és térben történő mozgásával, vándorlásával, utazásával kapcsolatos elgondolásaira támaszkodik, melyeket ötvöz a transzkulturalitás, posztkolonális elméletek belátásaival. Erll az utazó emlékezet fogalmával ragadja meg, hogy miért fontos az „emlékezet hordozóinak, médiumainak, tartalmainak, formáinak és gyakorlatainak szüntelen vándorlására, folyamatos »utazásaik« és folyamatos átalakulásaik révén időben és térben, társadalmi, nyelvi és politikai határokon át való mozgására” odafigyelni, sőt kiemeli, az emlékezetnek utaznia kell, hogy életben maradhasson.⁴³ A kultúrákon átívelő emlékezetkutatások ilyen módon mnemonikus útvonalakat rekonstruálnak, bizonyos történetek, rituálék és képek útjait követik nyomon; csak éppenséggel anélkül, hogy a kulturális emlékezet állítólagos eredetét keresnék.⁴⁴

⁴⁰ Vö. Richard CROWNSHAW, „Introduction”, *Parallax* 17, no. 4 (2011): 1–3, <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605569>.

⁴¹ ERLL, „Travelling Memory...”, 10–11.

⁴² Uo., 10.

⁴³ Uo., 11.

⁴⁴ Uo.

AZ EMLÉKEZET ÚTVONALAI

A transzkulturális keretben elképzelt emlékezetkutatás kutatási irányai közül a következőkben a fogalom értelmezési tartományát is meghatározó, három nagy területre térünk ki (amely területek sok esetben össze is kapcsolódnak), amikor a transzkulturális emlékezetet mint

- a) mnemotechnikai archívumok mozgását értjük, amely átlép térbeli, időbeli és társadalmi, de nyelvi és mediális határokat is (az „utazó” vagy „összekötő” emlékezet értelmében);
- b) a nagy kulturális összetettségű kontextusokban, például posztkolonialis, diaszporikus vagy migráns környezetben megvalósuló társadalmi emlékezeti formát értjük („kevert” vagy „hibrid” emlékezet értelmében);
- c) a korábban különálló, különböző csoportokhoz tartozó – és általában traumatikus maggal rendelkező – emlékek tudatos és produktív összekapcsolását értjük (a „többirányú” emlékezet értelmében).⁴⁵

a) Az utazó emlékezet (transznacionális vagy transzkulturális?)

A transzkulturális emlékezetet – Astrid Erll koncepciója szerint – az emlékezet útvonalai, nem pedig a gyökerei határozzák meg.⁴⁶ Az emlékezet utazásai, fordításai, kereszteződései, a kulturális elsajátítások gyakorlatai teszik a kulturális emlékezetet transzkulturálissá. Vagyis a transzkulturális dimenzió a többirányúság, az utazó emlékezet fogalmának megfelelően a különböző kulturális kontextusokban és a kulturális gyakorlatok között történő elhelyezkedéssel foglalkozik. Az utóbbi évtizedben lezajló fordulat eredményeként számos tanulmány, könyv, konferencia foglalkozik azzal,⁴⁷ amit a kultúrával

⁴⁵ Astrid ERL, *Transcultural Memory*, hozzáférés: 2022.10.10, <http://memories-testimony.com/en/notice/transcultural-memory/>.

⁴⁶ ERL, „Travelling Memory...”, 11.

⁴⁷ A legújabb fejleményekből: Tea SINDBÆK ANDERSEN and Barbara TÖRNQUIST-PLEWA, eds., *The Twentieth Century in European Memory: Transcultural Mediation and Reception* (Leiden, Boston: Brill, 2017); *Journal of Aesthetics & Culture*, 11 (2019); Marius HENDERSON and Julia LANGE, eds., *Entangled Memories: Remembering the Holocaust in a Global Age* (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2017); BOND, CRAPS and VERMUELEN, eds., *Memory Unbound...*; Laila ABU-ER-RUB and Christiane BROSIOUS, eds., *Engaging Transculturality: Concepts, Key Terms, Case Studies* (London, New York: Routledge, 2019); Brady WAGONER, *Handbook of Culture and Memory* (New York: Oxford UP, 2018).

kapcsolatban „transzkulturális” vagy „transznacionális emlékezetnek” neveznek (bár gyakran a két fogalmat össze is keverik egymással). Úgy látjuk, hogy a transznacionális emlékezet mellé (fölé) bevezetett, kultúrákon átívelő viszonyrendszerre való utalás a fogalom kiterjesztése; a transzkulturális kutatók magukba építik a nemzeti kereteken átívelő mnemotechnikai mozgásokat, de kitágítják a vizsgálódási kört az etnikai, vallási, nemi, nemzedéki, városi, vidéki vagy regionális kereteken átívelő kulturális emlékezési gyakorlatok hibridizációjának és átalakulásának értelmezésére.⁴⁸ A transznacionális holokausztemlékezeti diszkurzus, az emlékezet utazásairól szóló koncepció – melyet társadalomkritikaként is lehet érvényesíteni – néhány éven belül egy transzkulturális keretrendszerbe szervesült,⁴⁹ habár arra is találunk példát, amikor a kutatók ugyanezen vizsgálatokat a transznacionális emlékezet keretbe szeretnék illeszteni.⁵⁰ A kutatások fényében amellet érvelnék, hogy a transzkulturális szempontú keretrendszer alkalmasabb egy átfogó paradigma leírására. Ugyanis ezek a vizsgálatok olyan összetett folyamatokat elemeznek, mint a kulturális emlékezet transznacionális, dinamikus, sajátos nemzeti vagy (g)lokális keretek között is megjelenő, különböző, olykor egymást átfedő kulturális gyakorlatokba ágyazódó, a traumatörténetek utazó természete, az emlékezeti eljárások többirányúsága, a médiumok és nyelvek között fordítások vagy transzkulturális helyzetű befogadói aktusok. Mindezek ellenére a transznacionális emlékezetkutatás specifikussága mellett felhozott érveknek is van tudományos (és politikai) érvényük.

Az első nagyobb hatású elmélet, amely voltaképpen utazó emlékezetnek tekinthető, Daniel Levy és Natan Sznajder globális holokausztemlékezettel

⁴⁸ ERLI, „Media and the Dynamics of Memory...”, 308.

⁴⁹ 2011-ben a *Parallax* „Transcultural Memory” számával (benne többek között Astrid Erll, Michael Rothberg, Andrew Hoskins, Terri Tomsy, Richard Crownshow, Susanne Radstone tanulmányaival) egyszerre jelent meg a *Criticism* „Transcultural Negotiations of Holocaust Memory” című kiadványa, melynek a bevezető tanulmányát Michael Rothberg írta Stef Craps-szel. Ebben a folyóiratszámában olvasható Rothberg *From Gaza to Warsaw: Mapping Multidirectional Memory* című írása (magyarul: Michael ROTHBERG, „Gázától Varsóig: A többirányú emlékezet feltérképezése”, ford. SZÁSZ Anna Lujza és VASPÁL Veronika, in *Transznacionális politika...*, 236–260) mely 2019-ben – némiképp átdolgozva – a *The Implicated Subject* című könyv egyik fejezete lett („From Gaza to Warsaw: Multidirectional Memory and the Perpetuator”, in Michael ROTHBERG, *The Implicated Subject...*, 119–145). A folyóirat további írásaiban foglalkoznak a videós tanúvallomások (Pieter Vermuelen), a gyarmati múlt és holokausztemlékezet (Stef Craps, Gert Buelens, Sarah De Mul), a nemzetközi emberi jogok és emlékezetpolitika (Andreas Huyssen) témáival, valamint Max Silverman tollából is megjelent egy rövid írás.

⁵⁰ Chiara DE CESARI and Ann RIGNEY, *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2014).

foglalkozó munkája volt. Levy és Sznajder arra mutattak rá, hogy az „európai zsidók 1941 és 1945 közötti, náci Németország által végrehajtott elpusztításának” emlékezete teremtette meg a kozmopolita emlékezet alapjait, amely a jelenben mint „transznacionális szimbólum” lehetőséget nyújt a világ legkülönbözőbb pontjain bekövetkező népirtással és az emberi jogok megtiprásával kapcsolatos emlékek artikulálására, Ruandától indulva Argentínán át Palesztináig.⁵¹ A holokauszt utazó modellként egyfajta „transzkulturális paradigmává” vált (transznacionálisnak is aposztrofálják), amelyhez a korábbi, nemzeti tárolóba ágyazott kollektív emlékezet fogalma nem illeszthető. Ez a paradigma olyan emlékeket hoz létre, amelyek mindig helyspecifikusak lesznek (a holokausztra való emlékezés Németországban természetesen másképp történik, mint az Egyesült Államokban vagy Izraelben), a paradigma azonban deterritorializáltként működik.⁵² Megfogalmazásukban: „a holokauszt emlékezete a múltra nézve egyedivé vált, a jövőt tekintve pedig univerzális lett.”⁵³

A transznacionális utazó emlékezet kontextusához társuló kritikák közül az egyik a traumáknak a média, információs hálózatok, kommunikatív kapitalizmus világban való cirkulálással függ össze: hogyan alakul át az emlékezet a globális médiavilágban, hogyan formálja, értékeli át, teszi árucikké a média a traumatikus emlékeket, hogyan termelődnek egyenlőtlenségi viszonyok a traumareprezentációk átadása, forgalmazása során.⁵⁴ A kommunikatív kapitalizmusban utazó emlékezet egyik paradigmatis esetének a boszniai háború traumatikus eseményének médiareprezentációi, azok cirkulálásának, a traumagazdaságban való részvétele vált. Terry Tomsy például a *From Sarajevo to 9/11: Travelling Memory and the Trauma Economy* című tanulmányában a transznacionális utazó emlékezet és a kapitalizmus összefonódásának kritikáját Joe Sacco *The Fixer: A Story From Sarajevo* (2003) című képregényének szoros olvasásával mutatja be. Tomsy azzal érvel, hogy Sacco képregénye felismeri és kritizálja a traumatikus emlékek utazásának kapitalista kereteit, az ún. traumagazdaság viszonyrendszerét, de rámutat arra is, hogy a reprezentáció a sarajevói ostrom és 9/11-es események egymásra vetítésével mégis az áldozatversengés helyett a többirányú emlékezet felé nyitja az értelmezések lehetőségét: a két trauma mediatizált bemutatásával teszi az egyik a másikat láthatóvá, és ebben az értelemben a traumák megjelenítésében a szolidaritást hangsúlyozza.

⁵¹ LEVY és SZNAIDER, „Határtalan emlékezés...”, 149, 162.

⁵² LEVY and SZNAIDER, *The Holocaust and Memory...*, 153.

⁵³ Uo., 159.

⁵⁴ Vö. Terri TOMSKY, „From Sarajevo to 9/11: Travelling Memory and the Trauma Economy”, *Parallax*, 17, no. 4 (2011): 49–60.

A transznacionális (amerikai) holokausztemlékezet működésének kritikája szintén megjelenik az értelmezésekben. Kisantal Tamás itt közölt tanulmányában a holokauszt humoros megközelítésével, de főként azok szubverzívebb változatával foglalkozik, Shalom Auslander és Tova Reich szatíráin keresztül mutatja be, hogy a regények hogyan problematizálják az amerikai holokausztemlékezetet. Kisantal Tamás tanulmányához szorosan illeszkedik Vilmos Eszter ugyancsak e helyütt bemutatott (más aspektusból kritikai szemléletű) írása.

b) Kevert, hibrid emlékezet

A transzkulturalitás az egységesnek, homogénnek tételezett kultúra fogalmát meghaladva – ahogy az imént láttuk – a határokon belüli és kívüli kreolizáció és hibridizáció jelenségére összpontosít. A transzkulturális emlékezetkutatásra ebben a vonatkozásban ösztönzően hatott a posztkoloniális elméletek hibriditás-fogalma, és számos kutatás próbálja átvenni a posztkoloniális „visszaírás” (*writing back*), a koloniális nosztalgia vagy a traumatikus eseményhez kapcsolódó középső út (*Middle Passage*) fogalmait, melynek mindegyike emlékezeti dimenzióval rendelkezik.⁵⁵ Erll számára a transzkulturális lencse, a hibriditás kérdése a kultúrák közötti emlékezés módozataira irányul, amely lehetővé teszi, hogy észre vegyünk „a nemzeti emlékezetkultúrák elmosódó (kevert) határait, az emlékezés számos közös helyét, amelyek az emlékezetben az utazások, a kereskedelem, a gyarmatosítás és a kulturális csere egyéb formái révén alakultak ki; másodsor, a nemzeti kultúra nagy belső heterogenitását, a különböző osztályokat, generációkat, etnikumokat, vallási közösségeket és szubkultúrákat”, továbbá a nemzeti határokat meghaladó formációkat, mint például a világvallások, a zene, kultúra, a fogyasztói kultúra, a futball.⁵⁶ Vagyis a hibriditás fogalmát kiterjeszti az osztály, a generációk, a szubkulturális hovatartozás értelmezésére is, és reflektál a médiumok közötti határátlépések, az egyik médiumból a másikba való vándorlás következményeire. Jóllehet a transzkulturális perspektíva nem korlátozódik a különböző nemzetek közötti határzónákra, s vizsgálhatjuk városi térben, szubkultúrák közti kereszteződésekben való érvényesülését is, kétségtelen, hogy azok a régiók,

⁵⁵ Homi BHABHA, *The Location of Culture* (New York–London: Routledge, 1994). Vö. ERLI, „Travelling memory...”, 8–9; Deniz KIRPIKLI, „Transcultural Memory of the Black Atlantic in Caryl Phillips’s *Crossing the River*”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 21 (2022): 1389–1404.

⁵⁶ Astrid ERLI, *Memory in Culture* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011), 65.

amelyek nemzetek metszéspontján, határán helyezkednek el – ahol a mindennapi interakciókban, identitásminiatzatok alakulásában is nagyobb szerep jut a transzkulturális cseréknek – a transzkulturális emlékezet ezeken a területeken szinte magától értetődően bontakozik ki. A nemzeti emlékezetkultúrák belső elmosódott, kevert határzónáinak felértékelésével, az értelmezések belső átrendeződésével jutunk el az egyféleképp, homogénnek elgondolt emlékezeti hely (*site of memory*) vizsgálatától a közös emlékezeti helyek (*sites of memories*) értelmezéséig. A kifejezés pluralizálódása kardinális, „az emlékezet kulturális csere révén kialakult sokrétűségének” megragadásával, a kultúrán, nemzeti emlékezeten belüli belső heterogenitások, az osztályok, generációk, etnikumok, vallási közösségek és szubkultúrák szerinti keveredése, a sokféleség miatt kölcsönhatásban levő emlékezeti keretek válnak leírhatókká.⁵⁷

c) Többirányú emlékezet

Michael Rothberg, a transznacionális/transzkulturális emlékezetkutatások vezető teoretikusa *Multidirectional Memory* (2009) című könyvében bevezetett többirányú emlékezet fogalmával az újabb transzkulturális kutatások számára azáltal adott ösztönzést, hogy ráirányította a figyelmet az emlékezeti eljárások kultúrákon átívelő jellegére, és vizsgálhatóvá tette a különböző traumatikus múltak emlékeinek/emlékezeteinek a kulturális együttműködésben való artikulációit.⁵⁸ Rothberg leginkább a holokauszt, a gyarmatosítás és a dekolonizáció közötti kapcsolatot tanulmányozza, főként azt, hogy a kollektív emlékezetben a holokauszt eseményének diszkurzusa hogyan alapozta magát többirányú orientációra – hogyan alakította frankofón területen az 1960-as években az algériai háború a holokausztra való emlékezés diszkurzusát. Az emlékezetek, emlékek utazásai ebben a koncepcióban azt (is) jelentik, hogy nemcsak földrajzi értelemben vett utazásról, vándorlásról van szó – azaz nemcsak transznacionálisak, globális közönség által átdolgozottak – hanem abban az értelemben is, hogy ezek az emlékezetek hogyan adaptálódnak új diszkurzív keretbe.

Michael Rothberg Yasemin Yildizsel írt tanulmányában kiemeli, hogy „az egyedi emlékezeti hely történetek sokféleségét tudja befogadni, amelyek

⁵⁷ Vö. Astrid ERLI, „Regional Integration and (Trans)cultural Memory”, *Asia Europe Journal* 8, no. 3 (2010): 311–312, <https://doi.org/10.1007/s10308-010-0268-5>.

⁵⁸ Rothberg többirányú emlékezet fogalmához lásd: TURAI Hedvig, „Holokausztemlékezet a globalizáció korában”, *Ars Hungarica* 4, 43. sz. (2017): 423–436.

rezonálnak egymással, ahelyett, hogy kitörölnék egymást”.⁵⁹ A „többirányú” emlékezetek koncepciója voltaképpen ezt az „egymást kitörő emlékek” tézisét kérdőjelezte meg. Rothberg a kulturális emlékezetnek a traumák helyei közötti vándorlásáról beszél, mindamelllett az emlékek/emlékezetek nem egyszerűen felváltják, hanem átfedik egymást és összefonódnak. A többirányú emlékezet fogalmának jelentése és jelentősége a közvetített emlékezetek transznacionális utazása, terjedése vonatkozásában válik különösen szembe-tűnővé: Rothberg érve szerint ugyanis ez a transznacionális folyamat biztosít lehetőséget a korábban elválasztott csoportok számára, hogy észrevegyék a korábban határokkal elválasztott történeteik közötti összefüggéseket. A sokféle veszteség eltérő örökségeinek egyenrangú elismerését az igazságosság keresése hatja át, az emlékezet többirányúsága a jelen és a múlt implikációinak tudatosítását segítheti elő.⁶⁰ A *W. E. B. Du Bois Varsóban: A holokauszt emlékezete és a bőrszín-határvonal (1949–1952)* című írása (fordításban itt olvasható) – mely a transzkulturális emlékezetkutatások egyik kulcstanulmányának tekinthető – jól mutatja a holokausztmemória diszkurzusban bekövetkezett fordulat jelentőségét, kétféle traumatörténet egymást megvilágító erejű értelmezési lehetőségét. Rothberg modellje a kulturális fordítás pillanataiban működő emlékezet többirányúságát látta, a többszörös történelmek és emlékezetek összefonódását, továbbá ehelyütt azt, hogy Du Bois 1949-es varsói látogatásakor a gettó látványa hogyan kapcsolódik számára össze az ún. bőrszín-határvonal kérdésével, a gyarmati múlt emlékezetével. Az elemzés arra mutat rá, mikor és hogyan tematizálódott először a zsidó népiítés és a gyarmatosítás emlékezetének összefüggése – mégpedig az amerikai kommunista diszkurzus keretfeltételei között.

Rothberg koncepciója a transzkulturális emlékezet paradigma egyik eszmei tengelyének számít, és számos további tanulmányt, kutatást inspirált. A többirányú emlékezet mint elmélet ugyanis nagyobb adaptációs potenciállal rendelkezik, szélesebb körű alkalmazást tesz lehetővé, nemcsak a holokauszt emlékezet diszkurzus (sokféle irányú) átkeretezéseinek analízisére alkalmas, hanem egyéb emlékezetpolitikák, politikai diszkurzusok más mezőbe, diszkurzív keretrendszerekbe való átültetésének vizsgálatára is.

⁵⁹ Michael ROTHBERG and Yasemin YILDIZ, „Memory citizenship: Migrant archives of holocaust remembrance in contemporary Germany”, *Parallax* 17, no. 4 (2011): 32–48, 33. <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605576>.

⁶⁰ Lásd még Stef CRAPS and Michael ROTHBERG, „Introduction: Transcultural Negotiations of Holocaust Memory”, *Criticism* 53, no. 4 (2011): 517–521, 518, <https://doi.org/10.1353/crt.2011.0030>. Vö. ASSMANN, *Rossz közérzet...*, 232–233.

VERSENGŐ EMLÉKEZETEK HELYETT SZOLIDARITÁS

A transzkulturális emlékezetkutatás azzal, hogy a sokféle múltak és emlékezetek egymásba fonódottságát, egymás mellettiségének láthatóvá tételét hangsúlyozza, nem a versengő emlékezetek és identitások politikájának kíván a zászlóshajójává válni. Éppen ellenkezőleg, a sokféle trauma-történet (rabszolgaság, holokauszt, gyarmatosítás, diktatúrák) felszínre hozása és elismerése, az erőszak-történetek jellegzetes és aszimmetrikus helyeinek az emlékezet általi összefonódásának feltárása az emlékezés és az összetartozás hagyományait is új megvilágításba helyezi, mellyel új hagyományok kialakulását segítheti elő. A kutatók elméleteikben nyomatékosítják, hogy a versengő emlékezetfelfogás politikáját el kell kerülni, koncepcióik – legyen az többirányú (Rothberg), palimpszeszt jellegű (Silverman) vagy konnektív emlékezet (Hirsch) – éppen az áldozatversengés politikai diszkurzusának kritikáiként szólnak meg, és az ellen szeretnének hatást gyakorolni, az eltérő csoportok emlékezetének megjelenítésével a szolidaritás és nem a versengés helyeit akarják kijelölni. Rothberg is figyelmeztet rá, az emlékezeti eljárások az adott társadalmi, politikai térben könnyen lehet, hogy a politikai versengés terepévé válnak, mégpedig éppen a többirányúság formájában: a *Gázától Varsóig. A többirányú emlékezet feltérképezése* című tanulmánya éppen ilyen, a 2008–2009 közötti izraeli-palesztin háborús konfliktus körüli emlékezetek összecsapásának áradatát vizsgálja.⁶¹ Azonban sok helyen kiemelten hangsúlyozza, hogy elutasítja a zéró-összegű játszmaként felfogott emlékezetpolitikát; a náci népiptás, a rabszolgaság és a gyarmatosítás emlékezetének összekapcsolása éppen a szemben álló, peremre szorított csoportok számára hozhatnak elismerést, társadalmi igazságosságot.

Az emlékezetek többirányúságának kutatása lehetőség: a traumák és emlékezeteik komplex rendszerbe való beleszövődöttségének felmutatásával Rothberg a konnektivitást hangsúlyozza, olyan beszéd(ek)et tesz láthatóvá, amely(ek)ben a másik megszólalhat: az egyik múltbeli történet emlékezete – például a holokauszt a gyarmatosítás, dekolonizáció vonatkozásában – a másikat hozzásegíti, hogy a nyilvánosság elé kerüljön, anélkül, hogy sajátlagosságát (helyi specifikumát) eltörölné, miközben az egyes események és tágabb kontextusaik jelentései is egyre inkább láthatóvá válnak.⁶² A társadalmi csoportok közötti emlékezeti mozgások teoretizálásával és kutatásával a szolidaritás diszkurzív terét teremthetjük meg, ahogy a művészi reprezentációk is

⁶¹ ROTHBERG, „Gázától Varsóig...”.

⁶² Vö. RIGNEY, „Cultural memory studies...”, 72.

arra tesznek kísérletet, hogy a szolidaritás működési elvét világítsák meg, mégpedig annak értelmében, ahogyan a marginalizált és ellenzéki társadalmi csoportok más csoportok számára biztosítanak forrásokat igényeik elismeréséhez az elismerés és az igazságosság érdekében.

Érdeemesnek tartjuk megjegyezni, hogy a kutatók a traumatörténetek és emlékezeteik összekötött jellegére való összpontosítással a holokauszt egyediségének relativizálásától szintén távol tartják magukat. Max Silverman *Palimpsestic Memory* című könyvében (melynek egyik fejezete alább olvasható) Enzo Traverso holokausztkutatót idézve mindkét szélsőséget elhibáztatnak tartja: a szingularitás hangsúlyozása *per se* (az erőszaktevés más helyszíneire való vakságként) ugyanannyira nem visz előrébb, mint amikor a faji alapú erőszaktevések, népiertások egy narratívába olvadó univerzalizálására törekszünk. Traversót idézve mindezek helyett, és az említettekkel összhangban, az egyes katasztrófák és a katasztrófák általános jellege közötti dialektikus viszonyt érdemes felismerni: „Auschwitz egyedisége elismerésének csak annyiban van jelentősége, amennyiben segít megalapozni a múlt emlékezete és a jelen kritikája közötti kapcsolat hatékony, dialektikus megértését, mégpedig azért, hogy megvilágítsuk a sokrétű összefüggéseket világunk és a közelmúlt között, amióta, Georges Bataille szavaival élve, az ember képe többé nem választható el az gázkamrától”.⁶³

A TRAUMATIKUS MÚLT(AK) KÖZVETÍTETTSÉGE. BIOPOLITIKAI TRAUMÁK, TRANZMEDIÁLIS HÁLÓZATOK

a) A traumaelméletek biopolitikai fordulata

Az 1990-es évek traumakutatása – főként Cathy Caruth, Shoshana Felman, Dori Laub, Dominick LaCapra, Julia Kristeva munkái, gyaníthatóan szoros összefüggésben azzal, hogy az ekkoriban formálódó holokausztemlékezet ez idő tájt teremtette meg az emlékezetkultúra alapjait – az európai zsidóságon elkövetett náci népiertás emlékezetét, tanúságtételeit tette meg paradigmátikus reprezentációknak, és a holokauszt tanúját tekintette a traumatizált alany megtestesítőjének. Az elméletek a tanúságtévő tanú beszédét a pszichoanalízis és dekonstrukció kérdéshorizontján megjelenő elvi megfontolásokkal kötötték össze: a trauma tapasztalatának közvetítését elsősorban esztétikai minőségű reprezentációkban látták érvényesülni, és a tanúságtévés művészi fel-

⁶³ Enzo Traversora hivatkozik: SILVERMAN, *Palimpsestic Memory*..., 19.

dolgozásaiban a traumát nem társadalmi, kulturális meghatározottságú tapasztalatként interpretálták, hanem a traumatikus emlék közvetítésének vonatkozásában az írás, kimondás, meghallgatás (odahallgatás értelmében) során felszínre törő, mintegy ismétléses alakzaton keresztül megszülető, újraíródó jellegére helyezték az értelmezések hangsúlyait.

Az ezredfordulót követően a traumaelméletekkel szemben számos kritikát fogalmaztak meg, a vád főként annak túlzott eurocentrikus perspektíváját, univerzalizmusát, ahistorikus szemléletét érte, valamint azt, hogy ezek a traumaelméletek csak antinarratív, progresszív művészi reprezentációk értelmezésére alkalmasak, de egyéb, például terapikus szövegek vizsgálatára nem. Habár az ún. transztörténeti szemléletre mint irányváltásra is találunk példát a kutatásokban, amikor elkezdenek nyitni a nem-nyugati másik elismerése felé, és a trauma fogalmának transztörténeti strukturális átdolgozása is megjelenik (főként Cathy Caruth munkáiban látjuk érvényesülni az új megközelítést),⁶⁴ ezek a kutatások még – ahogy a későbbi kritikák rámutattak – a különböző kontextusú traumatörténetek összevetésében a strukturális hasonlóságokra koncentráltak, és a másik beszéde nem tudott egyenrangúként megjelenni.

A traumaelméletek megalapozottabb átformálását a történeti, geokulturális és biopolitikai kontextusok vizsgálata felől látjuk érvényesülni.⁶⁵ Itt utalhatunk arra, hogy bár lehetségesek strukturális hasonlóságok a traumatörténetek elbeszéléseinek módjában, nem lehet figyelmen kívül hagyni a trauma lokalizálását, a marginalizáltak, jogfosztottak szubjektivitásának, a társadalmi sérülés, megfosztás dinamikájának helyhez kötött vizsgálatát és a fegyelmező hatalom biopolitikai működésének az életet (és halált) szabályozó, mindent

⁶⁴ Cathy CARUTH, „Duras, Resnais, Hiroshima Mon Amour”, in Cathy CARUTH, *Experience Trauma, Narrative, and History*, 25–58 (Baltimore and London: The Johns Hopkins UP, 1996). Caruth olvasatának kritikáját lásd: Stef CRAPS, „Trauma theory in the global age”, in *The Future of Trauma Theory: Contemporary Literary and Cultural Criticism*, eds. Gert BUELENS, Sam DURRANT and Robert EAGLESTON (London–New York: Routledge, 2014), oldalszám nélkül.

⁶⁵ Vö. GYÁNI Gábor, „Kulturális trauma: Adott vagy teremtett?”, *Studia Litteraria* 50, 3–4. sz. (2011): 5–19, <https://doi.org/10.37415/studia/2011/50/3985>. TAKÁCS Miklós, „A kulturális trauma elmélete a bírálatok tükrében”, *Studia Litteraria* 50, 3–4. sz. (2011): 36–51, <https://doi.org/10.37415/studia/2011/50/3987>. ZOMBORY Máté, *Traumatársadalom: Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája* (Budapest: Kijárat Kiadó, 2019); JABLONCZAY Tímea, „Biopolitikai traumák (Gyarmati erőszaktevés és a holokauszt emlékezete W. G. Sebald *A Szaturnusz gyűrűi* című művében)”, *Alföld* 73, 8. sz. (2022): 90–102.

átható eljárásrendjével, elmásító technikáinak traumatikus következményeivel való számvetést.⁶⁶

Az áldozat, elkövető, tétlen szemlélő (*bystander*) fogalmait is átalakítva egy komplexebb rendszerbe beágyazódott, a közvetett érintettségre (a szubjektum implikáltságára) való figyelem kezdi meghatározni a szubjektum státuszát újraértelmező gesztusokat.⁶⁷ A többirányú emlékezet fogalma mellett az utóbbi évek alighanem legnagyobb hatású belátásának számít Michael Rothberg a szubjektum implikáltságára vonatkozó tézise, annak a tudatosítása, hogy jóllehet közvetlenül sem elkövetők, sem áldozatok nem vagyunk, de örökösei, haszonélvezői, és ily módon morálisan felelősei vagyunk a múltban és jelenben (diakrón és szinkron módon) elkövetett erőszakos cselekményeknek.⁶⁸ Az emlékezeti gyakorlatok és diszkurzív praxisainak többszörösen összefonódott jellegével való foglalkozás szorosan érintkezik a traumaelméletekben jelentkező biopolitikai, geokulturális kontextusokat érvényesítő átalakításával.

b) A medialitástól a transzmedialitásig

A náci népirtás emlékezetéről a háború utáni évtizedekben az első kézből vett tanúságtételek, irodalmi, dokumentáló jelleggel megírt visszaemlékezések jelentették, melyek emlékezeti parancsolatként, a súlyos atrocitásokról, az iszonyatos tettekről és szenvedésekről valló dokumentációként meghatározóak, és mint tanúságtevő munkák a történelmi emlékezet megalkotásában is fontos hozzájárulások. Az utóbbi évtizedekben lejátszódott kulturális és diszkurzív fordulat nyomán az értelmezőkben tudatosult, hogy a legszörnyűbb tett elmondhatósága, elbeszélhetősége sem önmagában a tapasztalattól függ, egy elképzeltetlen, korábbi élményhez nem köthető tapasztalat is narratív, diszkurzív, mediális formákra szorul; a közvetítés révén válnak a tapasztalat nyomai megosztható reprezentációkká. A médium formája, anyaga meghatározza a múltból szóló történet elmesélésének módját, amelynek tekintetében még befolyásoló szereppel bír a társadalmi, kulturális diszkurzusokhoz való

⁶⁶ Lásd: Gert BUELENS, Sam DURRANT and Robert EAGLESTON, eds., *The Future of Trauma Theory...*; Roger LUCKHURST, *The Trauma Question* (London–New York: Routledge, 2008).

⁶⁷ Erről magyarul lásd: TURAI Hedvig, *Bűn és/vagy felelőség: Interjú Michael Rothberggel*, hozzáférés: 2021.08.01, <https://artportal.hu/magazin/bun-es-vagy-felelosseg-interju-michael-rothberggel/>.

⁶⁸ ROTHBERG, *The Implicated Subject...*

viszony is, valamint az, hogy a közösség tagjai egy és ugyanazon mnemonikai közösség tagjának gondolják magukat.⁶⁹

A transzkulturális emlékezetkutatás a medialitás figyelembevételénél alapvetően épít Alison Landsberg emlékezetprotézis fogalmára (2004), melyen keresztül az emlékezeti reprezentációkban a média, az esztétikai közvetítés kérdéskörével összetett problémaként találkozunk. Az emlékezet protézis-jellegének tudatosításával Landsberg kiemeli, hogy a médián, különösen a kulturális termelés technológiájának kísérleti formáin keresztül, mint a mozi vagy az interaktív múzeumok – ahol az emberek mások emlékeivel találkoznak – egy emlékezeti tér jön létre. Ez az emlékezeti tér hozzásegít bennünket ahhoz, hogy kísérleti módon emlékezzünk olyan eseményekre, amelyeket nem éltünk át. Lehetséges, hogy ezek az emlékek saját identitásunk szempontjából közvetlenül nem relevánsak (vagyis nem a közvetlen identifikálódásra adnak alkalmat), azonban éppen az alteritáshoz való etikai viszony kialakításához járulnak hozzá, az empátia létrejöttében töltenek be fontos szerepet, politikai szövetségeket segítenek formálni, és támogatják a faj, osztály, gender kategóriáin való túllépést.⁷⁰

A folyamatosan változó, újabb és újabb médiatechnológiákkal bővülő digitális korszakban a közvetített emlékezet gondolata a kultúrákon átívelő emlékezés vonatkozásában szintén újraértelmezésre szorul. A transzkulturális emlékezetkutatás nem csupán konkrét emlékek mozgásaival, vagy emlékek közötti párbeszéddel foglalkozik, hanem a transzkulturális vándorlások, mozgások, dialógusok lehetőségterében az emlékezet médiatechnológiai felépítéséből kell kiindulnia.⁷¹ A transznacionális mozgások és transzkulturális cserék területével érintkező globális médiatechnológia általi közvetítés, médiumok közötti átváltások, fordítások területe a holokausztemlékezet szempontjából is fontos kérdéskör: az, hogy a történelmi traumát túlélők emlékei miként mediatizálódnak, már csak azért sem mellékes kérdés, mert elérkezünk abba a történelmi periódusba, amikor a holokauszt kezd kikerülni az élő (kommunikatív) emlékezetből. A tapasztalat nemcsak mediális, de transzmediális fordításokba kerül, nem mindegy, hogy a mással történt tapasztalat emlékeit a későbbi nemzedékek tagjainak hogyan adják tovább, mit és hogyan öröklünk a túlélő tanúktól, és mi történik a másod-, harmadfokú emlékezés során. Mindezek nemcsak a múlthoz való viszonyt, a múlt újrendezésének módjait meghatározó tényezők, de a jövőt is alaposan befolyásolják.

⁶⁹ RIGNEY, „Cultural Memory Studies...”, 69.

⁷⁰ LANDSBERG, *Prosthetic Memory...*, 22.

⁷¹ Lásd: BOND, CRAPS and VERMUELEN, eds., *Memory Unbound...*

Astrid Erll és Ann Rigney számos tanulmányában foglalkoznak a kulturális emlékezet transzkulturális dimenzióját érintve a medialisáció, a remedialisáció és premedialisáció kérdéseivel.⁷² Átvéve Bolter és Grusin szempontrendszerét a remedialisáció kettős logikájával kapcsolatban, termékenyen gondolják újra a közvetlenség és hipermédia kölcsönhatásának kérdéskörét, valamint a hitelesség és élményszerűség emlékezettel kapcsolatos aspektusait is.⁷³ A transznacionális emlékezetkutatások egyik sarkalatos pontjává válik, hogy az új mediális forma hogyan emlékezik a régebbi közvetítésre, az emlékezetanyag hogyan íródik át a médiumokba. Erll úgy látja, hogy a remedialisáció a premedialisációval együtt járó jelenség: az, hogy mely történetek, képek, gyakorlatok kerülnek transzmediálisan átfordításra, nemzeteken, kultúrákon átívelő módon a terjesztés és befogadás körforgásába, attól is függ, hogy mely narratívák, képek rendelkeznek az erős minta erejével. A mnemotechnikai tartalmak médiumról médiumra való átírásainak példáit látjuk, amikor korábbi média- vagy narratív sémák, mentális modellek nyújtanak mintát jelenbeli események ábrázolásához. Az első világháborúhoz a korábbi háborús narratívák szolgáltattak narratív sémákat. Nagy-Britannia 19. századi kisebb gyarmati háborúinak jelentését (amelyek meglehetősen rövid, lovasság által vezetett háborúk voltak) utólag, mediális és narratív formák – történelmi festészettől a széles körben olvasott ifjúsági irodalomig – keretezték heroikus küzdelmekké. A „9/11” amerikai reprezentációjához korábbi katasztrófafilmek, például Roland Emmerich *A függetlenség napja* (1996), a keresztes lovagok története, valamint bibliai példázatok közvetítették a sablonokat.⁷⁴ A medialisáltságra való reflexió beemeléseivel találkozunk a holokauszt tanúságtévő reprezentációinak elemzését illetően is, a traumatikus élmény átfordításában a tapasztalat elbeszélhetőségét befolyásoló nyilvános beszédmódok, készen kapott műfajok, ún. premediális formák, műfaji kódok szerepének figyelembe vételével. Példának idézhetjük Kisantal Tamás 1945–1948 közötti holokauszt memoárokról szóló kiváló munkáját. A szerző könyvében azt bizonyítja, hogy a táborokból, munkaszolgálatból visszatérők sokkoló élményüket egy korábbi narratív mintán keresztül tudták csak közvetíteni, amelyek eltér-

⁷² Lásd: Astrid ERLI and Anne RIGNEY, eds., *Mediation, remediation, and the dynamics of cultural memory* (Berlin, Germany: de Gruyter, 2009); Astrid ERLI, „Media and the Dynamics of Memory...”.

⁷³ Jay David BOLTER and Richard GRUSIN, *Remediation: Understanding New Media* (Cambridge, MA: The MIT Press, 1999). Magyarul: Jay David BOLTER és Richard GRUSIN, „A remedialisáció hálózata”, ford. BABARCI Katica, *Apertúra*, hozzáférés: 2022.10.10, <https://www.apertura.hu/2011/tavaszbolter-grusin-remedialisacio-halozatai/>.

⁷⁴ ERLI, „Media and the Dynamics of Memory...”, 315–316.

tek a későbbi, az 1970-es években kialakult holokausztábrázolásoktól, számukra a mintát a két háború között kialakult első világháborúról szóló narratív sémák, diszkurzív keretek szolgáltatták.⁷⁵

A transznacionális terjesztés, remedializációs eljárásban való részvétel a kulturális emlékezet stabilizálására szintén lehetőséget kínál. Ilyen módon a transzkulturálisan rétegzett átfordítások során bizonyos narratívák, ikonok újraértelmezett tulajdonságokkal, szerepekkel rendelkező emlékezeti helyekké (*lieux de mémoire*) válhatnak. Természetesen fontos szempont a hegemonia kérdésének a felvetése: mi teszi lehetővé az eddig marginalizált emlékek nyilvánosság elé kerülését? Ehhez is premedializációs eljárások felélénkítésére van szükség, a minta erejével rendelkező sémákba való beírás alkalmat adhat az új tapasztalat megjelenésére, elindíthatja az emlékezeti anyag átfordítását, új médiumokba való átültetését, nemzetközi forgalomba kerülését.

TRANSZKULTURÁLIS EMLÉKEZETI ELJÁRÁSOK ÉS ELEMZÉSEIK MŰVÉSZI FELDOLGOZÁSOKBAN

Az emlékezetkutatás elméleti perspektívája az irodalom-, média- és társadalomtudományok interdiszciplinárisan egymással szorosan érintkező területén a kollektív helyett a kulturális emlékezet vonatkozásában az emlékezés és felejtés egyéni és kulturálisan közvetített oldalait, a múlt és jelent (jövőt) szociokulturális kontextusokban már korábban társította. A transzkulturális tágitott fókusszal lehetőség nyílik az emlékezeti formák többirányúságát, transzkulturális kereszteződéseit, rétegződéseit, az irodalmi reprezentációs eszközök, retorikai alakzatok, narratív-emlékezeti formák transznacionális vándorlásait, a reprezentációk emlékezethez kötött időbeli és térbeli viszonyainak rétegzettségét mérlegelni, valamint az emlékezeti eljárások nyelvi-irodalmi jelenségeket fordításokhoz, nyelvközi viszonyokban működő csere-mozgásokhoz kapcsolódóan elemezni.

1) A többirányú emlékezet működése művészeti alkotásokban

Michael Rothberg fent említett „többirányú emlékezet”-fogalmát főként irodalmi emlékezeti szövegek, és történeti-társadalmi reprezentációk vizsgá-

⁷⁵ KISANTAL Tamás, *Az emlékezet és a felejtés helyei: A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években* (Pécs: Kronosz Kiadó, 2020).

latával dolgozta ki, a holokausztemlékezet és egyéb erőszakos cselekmények emlékezetének transznacionális közvetítése, cirkulálása, az emlékezeti alakzatok transzkulturális cseréi, rétegzettségei között teremtve szoros összefüggést. Az emlékezet többirányú működésének és a szubjektum cinkosságának, implikáltságának összetett viszonyairól olvashatunk többek között W. G. Sebald vagy William Kentridge művészi alkotásairól szóló interpretációiban.⁷⁶ W. G. Sebald (1944–2001) német származású, Angliában élt író életműve a holokausztemlékezet, az európai civilizáció traumatikus múltjait megidéző emlékezeti munkák, azok irodalmi-esztétikai megformálásai. Sebald *Austerlitz* című regényét az amerikai recepció a trauma fikciós apoteózisának, a trauma-esztétika csúcsteljesítményének tartja. Kentridge litván és németzsidó johannesburgi családból származó művész, akinek felmenői részt vettek az apartheid-ellenes harcban, így Kentridge műalkotásaiban nem meglepő a múltfeldolgozáshoz kapcsolódó politikai implikációk jelenléte.

Ehelyütt röviden Kentridge *Mine* (*Bánya*) című animációs filmjének rothbergi elemzésére szeretnék utalni, hogy láthatóvá váljon a többirányú emlékezet eljárásának művészi igényű reprezentációkra vonatkozó interpretációs lehetősége. A Kentridge rajzaiból készült *Mine* című animációs filmről készített elemzés kiváló példa ugyanis a többirányú emlékezet és az implikált szubjektum művészi reprezentációban történő demonstrálására. A *Mine* kilenc rövid animációs filmből álló, nyitott végű sorozat, az 1989 és 2003 között készített *Drawings for Projection* része. A feliratokat és szövegrészleteket tartalmazó, de párbeszéd nélküli film narrációjának középpontjában két férfi (egy iparmágánás, illetve egy művész) és egy nő szerelmi háromszögtörténete, valamint egy üzleti birodalom felemelkedése és bukása áll, miközben Dél-Afrika faji alapú erőszak történetével, az apartheidből képvisleti demokráciára való áttérés politikai küzdelmeinek történetével is találkozunk. A film központi motívuma a bánya, amely a történelmi erőszak szélsőséges formáinak emlékképeit idézi fel. A bánya az emlékezés és a felejtés helyszínéül is szolgál, erős szimbolizmusában a dél-afrikai múlt és jelen a holokauszt emlékezetével kerül érintkezésbe. Kentridge az animációt az emlékezet médiumává teszi: rajzolósi/radírozási technikáját az emlékezés, gyász és felejtés eljárásaira használja, és jelzi, hogy mi az, ami a törléseken, újrarajzolásokon keresztül az erőszak történetek emlékezetéből visszanyerhető. A bánya a többirányú emlékezet helyszíne, amely többirányú asszociációs hálózatokba íródik: hasonlóan Sebald mnemotechni-

⁷⁶ Michael ROTHBERG, „Multidirectional Memory and the Implicated Subject: On Sebald and Kentridge,” in *Performing Memory in Art and Popular Culture*, eds. Liedeke PLATE and Anneke SMELIK, 39–58 (New York: Routledge, 2013).

kai eljárásához, a gyarmati erőszaktevés és a náci népiertás reprezentációi egymásba ágyazódnak, mosódnak át, de Sebald horizontális mozgásaival szemben itt egy függőleges, vertikális mozgás tanúi vagyunk: a főszereplő férfi (Félix), visszatérve az apartheid száműzetéséből a bányába tart, amely náci táborrá kezd hasonlítani, a zuhanyzó bányászok képe a gázkamrák zuhanyzóinak képét idézik fel. A *Mine* az erőszak történetek emlékezetét az Európát és Afrikát összekötő transzkulturális emlékezeti térben helyezi el, és az uralom és cinkosság pszichológiáját is a maga komplexitásában teszi láthatóvá.⁷⁷

2) *Az emlékezet palimpszeszt jellege (Max Silverman)*

Max Silverman koncepciója – *Palimpsest Memory* című könyvében és egyéb tanulmányaiban – leginkább a pszichoanalízis és transzkulturális emlékezetkutatás metszéspontján helyezkedik el, noha nagy mértékben épít a korábbi emlékezetfogalmakra is (így Rothbergre vagy Landsbergre). Silverman a palimpszeszt fogalmának kidolgozásához Freud, Derrida, Walter Benjamin fogalmait használta, mellyel a kulturális emlékezet politikai-esztétikai modelljét teremtette meg: (főként francia) irodalmi és filmes reprezentációkról szóló olvasataiban a történelmet nem lineárisan, az emlékezetet pedig hibridként és dinamikus folyamatként értelmezi. A palimpszeszt-emlékezet poétikai alakzatként a holokauszt, gyarmatosítás, dekolonializáció reprezentációi által közvetített múltak közötti (kevésbé érzékelt) kapcsolatot hozza a felszínre. A palimpszeszt-emlékezet fogalma egyrészt megvilágítja, hogy a különböző időbeli nyomok egymásra helyeződve kölcsönhatásba kerülnek, a nyomok egyik rétege egy másik nyomvonalon keresztül látható, és a másik által alakul át. Az összetett struktúra azonban a vizsgált filmekben, irodalmi szövegekben nem egyszerűen két időpillanat (múlt és jelen) kombinációja, hanem számos különböző pillanatot, így egy láncolatot hoz létre, amely összekapcsolja a különböző tereket és időket.

Silverman a többi teoretikushoz hasonlóan kiemeli, értelmezésével nem az emlékezetversengéshez akar hozzájárulni, hanem „a múltbeli erőszak és az erőszakos cselekmények másfajta szemléletmódját javasolja, amely a jelenhez és a jövőhöz való viszonyt”⁷⁸ határozza meg. Silverman, akárcsak Rothberg

⁷⁷ Michael ROTHBERG, „Progress, Progression, Procession: William Kentridge’s Implicated Aesthetic”, in ROTHBERG, *The Implicated Subject...*, 87–117.

⁷⁸ Max SILVERMAN, „Introduction: Staging Memory as Palimpsest”, in SILVERMAN, *Palimpsestic Memory...*, 1–10, 4.

abból indul ki, hogy míg a háború után közvetlenül a koncentrációs táborokból visszatérők, a katasztrófa elbeszélői és a gyarmati dehumanizáció áldozatai, amikor megpróbálták megérteni a faji alapú erőszak természetét, az egymástól eltérő történetek között az összefüggésekre világítottak rá, az újabb évtizedekben a traumatikus múlt történeteit szétválasztottságukban, etnokulturális vonalak mentén értelmezték, így a téren és időn keresztül többszörösen egymásba fonódó kapcsolatok láthatatlanná váltak. A különböző történelmek egymásra helyezett nyomai, az eltérő emlékezetek összekapcsolódásai azonban számos műben jól kivehetőek, például Alain Resnais, Jean Cayrol, Chris Marker, Mohammed Dib, Assia Djebar, Frantz Fanon, Charlotte Delbo, Patrick Modiano, Jean-Luc Godard, Michael Haneke műveiben. Silverman szerint a művészetben nem tévesztették szem előtt az emlékezet hibrid és dinamikus működését, csak éppen műveiket az értelmezők nem mindig ezekkel a hangsúlyokkal olvasták.

3) Utóemlékezet, konnektivitás (Marianne Hirsch)

A transzkulturális emlékezetkutatás központi alakzataként említett palimpszeszt, az erőszakos történetek és emlékezet átfedéseinek, egymásba szövődöttségeinek jellegzetessége a transzkulturális emlékezet összetett rétegződésének működéséeként válik olvashatóvá az utóemlékezet (*postmemory*) koncepcióját kidolgozó Marianne Hirschnél is. Marianne Hirsch holokauszt-ról készült fotómontázsokban kirajzolódó emléknymok átfedéseiről készült értelmezéseket ad, olyan kereszteződéseket, transznacionális mnemonikus útvonalakat olvas, amelyek generációkon átívelő ún. posztemlékezeti struktúrákat rajzolnak ki. A transzgenerációs traumakutatások irodalomtudományos hozzájárulásaként Hirsch eredetileg a holokauszt-túlélők által másod-, harmadgenerációinak átörökített traumatikus emlékezetének megkésett, közvetített formáira dolgozta ki az utóemlékezet fogalmát. Elgondolása szerint az utóemlékezet olyan emlékekből származik, melyeket a második, illetve harmadik generáció tagjai szüleik traumatikus élményeiről a média segítségével hoznak létre, kiemelve az intermediális kölcsönhatás jelentőségét, például a fotók és narratívák viszonyát. Későbbi munkájában (*The Generation of Postmemory*, 2012) Hirsch tovább bővítette egyrészt a vizsgált médiumok körét (regények, festmények), valamint az utóemlékezet fogalmát kiterjesztette az ún. „affiliatív” emlékekre, amelyek nem egy családon belül, hanem kulturális,

szubjektív és geopolitikai határvonalakon átlépve, tereken és kultúrákon átívelő módon működnek, dinamizálva transzkulturális potenciáljukat.

Hirsch konnektív (összekötött) történetekről beszél, olyan történetekről, melyekben a múltak fogalmi érintkezésbe kerülnek egymással (például Ausztráliába vándorolt kelet-európai holokauszt túlélő másodgenerációs – palesztin arab – holokauszt túlélő izraeli másodgenerációs múltreprezentációi, *A visszatérés tárgyai* című, fordításban ehelyütt olvasható tanulmányában), és amelyek nem összehasonlíthatók egymással (elkerülve a versengés csapdáját), hanem „nézőpontokat oszthatnak meg vagy kínálhatnak fel egymásnak a múlttal való szembenézéshez”. Elemzéseiben gyűródésekre, szövetekre és membránokra utal, melyek visszavezetnek minket a cinkosság eredeti jelentéséhez: a történetek és identitások összehajtásához, amelyek anélkül érintkeznek egymással, hogy teljesen összeolvadnának.

4) *Kelet-Európai diszkurzusok felé: a „fordításra született” emlékezet (Eneken Laanes)*

Hogyan lehetséges szolidaritást teremteni Európában olyan közösségek között, amelyek nem rendelkeznek széles körű ismeretekkel egymás múltjáról, körvonalazta a problémát Anne Rigney, aki az általa „feliratozott emlékezeteknek”, Emily Apter nyomán „fordítási zónáknak” nevezett területek, azaz az irodalom és a filmek által közvetített tudásátadás tekintetében jó lehetőséget lát.⁷⁹ A mozi, az irodalom kiváló emlékezeti formák arra, hogy az egymástól különböző történelmekkel, társadalmakkal rendelkező csoportok ismereteket adjanak át egymásnak, de figyelembe véve a nemzeteken, kultúrákon, mediális formákon átívelő környezet átalakító szerepkörét, a megértés, jelentésközvetítés transznacionális utazását, azzal is számolni kell, hogy a saját helyi tapasztalat közvetítése transzkulturális sémák lokalizálásán keresztül történik, vagyis a helyi sajátosságok – jó eséllyel – többszörös átviteleken, átfordításokon keresztül válnak széles körben relevánssá és érthetővé.⁸⁰ Vajon hogyan vesznek részt kelet-európai emlékezeti formák, a traumatörténetek helyi dialektikái – elméletek, művészeti alkotások – a transzkulturális cserék fordítási, kölcsönzési, újrahasznosítási rendszerében, de fordítva is felvethető, vajon mennyiben használják a transznacionális/transzkulturális emlékezeti

⁷⁹ Anne RIGNEY, „Transforming Memory and the European Project”, *New Literary History* 43, no. 4 (2012): 607–628.

⁸⁰ ERLI, „Travelling Memory...”, 14–15.

formák nyelvét (mediális formáit, narratív sémáit, mentális modelljeit) a kelet-európai diszkurzusok a közvetítés eszközeként a helyi tapasztalatok fordításhoz?

A kelet-európai emlékezeti irodalmon belül a transzkulturális emlékezet elméleteire támaszkodva az észet kutató, Eneken Laanes – a transzkulturális sémákat figyelembe vevő, fordításra szánt emlékezeti formákból kiindulva – azért vezette be a *born translated memory*, azaz *fordításra született emlékezet* koncepciót, hogy a többirányú, palimpszeszt vagy prosztetikus emlékezeti formák mellé (melyeket explicitnek nevez) helyezze, és emlékezeti formák közötti kölcsönzések, átvitelek implicit kapcsolatrendszerének tanulmányozására kínáljon modellt.⁸¹ Laanes Rebeca Walkowitz *born translated literature (fordításra született irodalom)* fogalmát hasznosítja újra,⁸² és azokat az emlékezeti eljárásokat nevezi fordításra született emlékezeti munkáknak, amelyek a globális közönségre tekintettel íródtak. Tanulmányában Laanes Sofi Oksanen 2008-as, számos európai díjat nyert, huszonöt nyelvre lefordított, eredetileg finn nyelven írt *Tisztogatás (Puhdistus)* című regényét helyezi elemzése fókuszába, azt vizsgálva, hogy a háborús nemi erőszak mint transzkulturális emlékezeti forma használata hogyan tud segíteni a helyi tapasztalatok értelmezésében és artikulálásában. Oksanen regényének az állami terror, a deportálás történelmi traumája, a második világháború utáni szovjet rezsimben élő észet nők elleni szexuális erőszak történetét, valamint a posztszovjet periódus szexkereskedelme a témája. A sajátos társadalmi-politikai környezetben lejátszódó periferikus női történelem transzkulturális átkötésekben válik dinamikuská, a helyi történelmi emlékezet kapcsolatba kerül az 1993–1995-ös boszniai háborúval (ráadásul annak regényes feldolgozásával), továbbá egy 1945 tavaszán Berlinben elkövetett nemi erőszak történetével. A nők elleni szexuális erőszak e különböző történeteit transzkulturális emlékezeti eljárások emlékezeti formájával, a nemzeti határokon átlépve nyelvileg olyan módon közvetíti, hogy nemzetközi közönség számára is értelmezhető legyen. Laanes nemcsak azt nézi meg, hogy a szovjet állami terror, a háborús nemi erőszak történetének transzkulturális emlékezeti formában való átfordítása hogyan járul hozzá a történelem megértéséhez, hanem azt is, hogy mit veszítünk a fordítás során.

⁸¹ Eneken LAANES, „Born Translated Memories: Transcultural memorial forms, domestication and foreignisation”, *Memory Studies* 14, no. 1 (2021): 41–57, <https://doi.org/10.1177/1750698020976459>.

⁸² Vö. Rebecca L. WALKOWITZ, „Felmérhetetlenül súlyos következmények: Kazuo Ishiguro, fordítás és az új világirodalom”, ford. HUDÁCSKÓ Brigitta, *Helikon* 61, 2. sz. (2015): 175–200. Rebecca L. WALKOWITZ, *Born Translated. The Contemporary Novel in An Age of World Literature* (New York: Columbia University Press, 2015).

Értelmezésében a honosító (asszimiláló) és az idegenítő (a nyelvi különbségek megőrzésére építő) fordítási stratégiák különbségeinek következményeit az emlékek/emlékezetek kulturális fordításának folyamataira használja fel. Úgy látja, Oksanen regényében a globális emlékezetkultúra nyelvére való helyi emlékek honosító fordítása történik, mert ezeken keresztül válnak érthetővé szélesebb közönség számára. A honosító fordítás az emlékezet utazásában való részvétel egyik stratégiájaként értelmeződik. Azonban ugyanaz az eljárás a helyi közösség számára idegenítő fordításként hat, és Oksanen saját helyi tapasztalataikat leegyszerűsítő, sztereotipikus történetekké dolgozza át „fordításra született” emlékezeti formában. Laanes a regény országoként szinte gyökeresen különböző recepciójából arra a következtetésre jut, hogy a transzkulturális emlékezeti formák fordítási gyakorlatait különböző módon beazonosító olvasatok a regény eltérő megítélését eredményezik azt illetően, hogy transznacionális határregényként vagy észt történelmi regényként, nemzeti sztereotípiákat megerősítő vagy éppen azokat szubvertáló narratívaként akarjuk-e olvasni.

Érdeemes ehelyütt utalni Kékesi Zoltán és Zombory Máté a keleti blokk antifasiszta emlékezetét újraértelmező publikációjára is, amely ugyan nem szorosan az irodalmi mezőt érinti, de mint a kelet-európai emlékezeti diszkurzusokat mobilizáló, nemzetköziesítő fontos kutatás megérdemli a figyelmünket. A kutatás az antifasiszta és holokausztemlékezet összefüggéseit transznacionális mezőben helyezi el. A szerzők empirikus kutatásukkal, amelyben az Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum 1965-ös magyar kiállítását és a párizsi Ismeretlen Zsidó Mártír Emlékművének Múzeumában ugyanabban az évben megnyílt kiállításának magyar szekcióját hasonlítják össze, azt bizonyítják, hogy a korábban hallgatásnak tételezett periódusban az antifasiszta emlékezet utat nyitott a zsidó népirtásról való megemlékezéshez, valamint amelletts is meggyőzően érvelnek, hogy a holokausztemlékezet a lengyelországi, magyarországi és franciaországi antifasiszta örökség által befolyásolt diszkurzív feltételek között működött.⁸³

Kelet-európai nézőpontból sokszor találkozhatunk azzal az argumentációval, hogy a nyugati elméletek globális diszkurzusként, hegemon helyzetből próbálnak olyan lokalitások értelmezésére modelleket kínálni, amelyekre azok – eltérő történelmi, társadalmi, politikai szituáltságuk miatt – nem érvé-

⁸³ Zoltán KÉKESI and Máté ZOMBORY, „Antifascist memory revisited: Hungarian historical exhibitions in Oświęcim and Paris, 1965”, *Memory Studies* 15 (2022): 1087–1104, <https://doi.org/10.1177/17506980211066582>. KÉKESI Zoltán és ZOMBORY Máté, „Antifasiszta emlékezet újragondolva: Magyar történelmi kiállítások Oświęcimben és Párizsban 1965-ben”, *Korall. Társadalomtörténelmi Folyóirat* 85 (2021): 138–168. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2021.03>.

nyesíthetők. Vilmos Eszter itt közölt tanulmányában is amellet foglal állást, hogy a transznacionális, globális, nemzetközi diszkurzus – melyet az „észak-amerikai” szinonimájaként ért – a magyar holokusztemlékezeti irodalmi szövegek értelmezésénél nem alkalmazhatók. A szerző nagy mértékben támaszkodik Zombory Máté, Horváth Györgyi, Jelena Subotić munkáira, amelyekben hangsúlyos a kelet-európai diszkurzusok, történetek periferikus helyzetére vonatkozó reflexió, a nyugati beszédmód/történetírás egyetemességre való törekvése, amely miatt könnyen figyelmen kívül maradnak kelet-európai régiókontextuális sajátosságai. Vilmos Eszter szerint az eltérő tapasztalatra épülő „nemzetközi diszkurzus” másod-, harmadgenerációs transznacionális emlékezeti/utóemlékezeti fogalmait a radikálisan eltérő kontextus miatt nem lehet adaptálni, így a kortárs amerikai holokausztemlékezeti irodalmi narratívák sajátosságainak vizsgálata után saját fogalmi hálót érvényesít a magyar irodalmi kontextus holokausztemlékezeti vetületének értelmezésénél.

A kelet-európai kutatások egy másik iránya, amikor a helyi rendszerek megvilágításánál a nemzetközi elméletek és módszerek, jelen esetben transzkulturális emlékezetkutatás főbb keretét hasznosítják, a párbeszéd során kisebb/nagyobb módosításokat hajtanak végre (főként Astrid Erll, Ann Rigney, Michael Rothberg, Marianne Hirsch koncepcióinak figyelembevételével). Az itt közölt tanulmányok közül Magdalena Roguska-Németh Marianne Hirsch utóemlékezet-fogalmát, Török-Ábrahám „fantom és kripta”-koncepcióit látja felhasználhatónak két emigráns szerző, Charlotte Mendelshon és Sacha Batthyány emlékezeti munkáinál, amely művekben a szülők és nagyszülők traumatikus történeteinek utóhatása – áldozati, illetve elkövetői oldalról –, a családi történetek transzgenerációs dinamikája válik láthatóvá. Agárdi Izabella a transzkulturális szolidaritásokban meglehetősen marginális helyet elfoglaló roma holokausztemlékezet és felejtés sajátosságaira mutat rá interjú alap-helyzetből: a női hibrid szubjektum narratív megformálását posztkoloniális elmélettel értelmezi, de a többirányú emlékezet helyett az emlékezet multidimenzionális jellegét véli felfedezni.

KITEKINTÉS

TRANZDISZCIPLINARITÁS: AZ ANTROPOCÉN EMLÉKEZETE,
AVAGY AZ EMLÉKEZETKUTATÁS POSZTHUMANISZTIKUS LÉPTÉKVÁLTÁSA

Az emlékezetkutatás egy még kiterjedtebb interdiszciplinaritás felé halad, olyannyira, hogy a humán-, társadalom- és természettudományok közötti kölcsönös megtermékenyítés már transzdiszciplinaris átkötésekben valósulhat meg. A transzkulturális, transzmediális, a kultúra transzdicplináris dinamikája annyira felerősödött, hogy az utóbbi években az emlékezetkutatások területén az ún. geológiai fordulattal összefüggésben a kutatók érvényesnek érzik feltenni azt a kérdést, vajon a poszthumanisztikus, illetve antropocén világkép hogyan változtatja a (transz)kulturális emlékezet tanulmányozási körén? A Richard Crownshaw (és mások) által előnyben részesített antropocénre való fókuszálás, vagyis az embernek a föld ökoszisztémájára gyakorolt hatásának mérlegre tétele a tudományos megközelítésekben nagyobb átalakítást hozhat: a jelenben zajló nagy horderejű környezeti-társadalmi változásokra, a háborúkra, világjárványokra, klímaválságra, környezeti katasztrófákra való reflexió beemelése az emlékezetkutatás eddigi paradigmáit válthatja fel, és azt a negyedik fázishoz irányíthatja.⁸⁴ A transzdiszciplinaritás keretére támaszkodva, valamint figyelembe véve a közelmúltban lezajlott transzkulturális fordulat belátásait az emlékezetkutatók – az eddigi paradigmák közös episztemológiai jellemzőjét, a humanista logikát szűkösnek és inadekvátnak tartják egy olyan összetett átalakulási folyamat értelmezésére, amely az ún. világgóc-kázati társadalmakra jellemző. A korábbi megismerési normák korlátait a poszthumanisztikus világkép, az ökológiai gondolkodás integrálásával látják meghaladhatónak. Megpróbálják ugyanakkor megtalálni a humanista és poszthumanista területek áthidalásának empirikus és elméleti alapjait, építenek többek között a globalizált kulturális emlékezet és traumakutatás újításaira, Michael Rothberg implikált szubjektum-fogalmára,⁸⁵ Dipesh Chakrabarty globális kapitalizmus-kritikájára,⁸⁶ Judith Butler az élet sebezhetőségével, bizonytalanná válásával kapcsolatos koncepciójára.⁸⁷

⁸⁴ Vö: Richard CROWNSHAW, „Cultural Memory Studeis in the Epoch of the Anthropocene...”.

⁸⁵ Lásd még: Michael ROTHBERG, „Beyond Tancred and Clorinda: Trauma Studies for Implicated Subjects”, in Gert BUELENS, Sam DURRANT and Robert EAGLESTON, eds., *The Future of Trauma Theory...*, XI–XVII.

⁸⁶ Dipesh CHAKRABARTY, „The Climate of History: Four Theses”, *Critical Inquiry* 35, no. 2 (2009): 197–222.

⁸⁷ BUTLER, *Frames of War...*

Timothy Clark szerint a klímaváltozás megváltoztatja a történelem antropocentrikus léptékét, a globális múlt, jelen és jövő planetáris perspektíváját, és új paradigmákat követelve a kritikai vizsgálódás olyan paradigmáit kell kidolgozni, amelyek képesek a globális felmelegedés hosszú előtörténetével, az emberi tevékenység jelenlegi geológiai hatásával foglalkozni, és az utókor számára lehetséges környezeti jövőképeket felvázolni.⁸⁸ Az emlékezetkutatás ezen irányzata így a modernizációs kockázatok, a környezeti és társadalmi veszélyeztetettség történetének és emlékezetének szinkrón és diakrón dimenziója felé tágítja a kutatásokat. Richard Crownshaw – aki a transzkulturális kutatások egyik fontos szerzőjének is számít – az emberi és természeti történelem összefonódására való reflexiót, az időben visszafelé és a jövő felé gondolkodást, térben a társadalmi, kulturális határok átlépését, a planetáris arányok, az otthon fogalmának újragondolását sürgeti. A határokon átnyúló szempontok érvényesítése komplex rendszerben történik. Ebben az esetben a kutatás tárgyköre kiterjed az ember okozta drámai hatások, kiszámíthatatlan következmények, hatásláncolatot beindító ok-okozati viszonyok, időbeli dimenziókat is átlépő helyzetek észlelésére.⁸⁹ Úgy tűnik, ha lehet, még átfogóbb szemléleti rendszer átdolgozásának küszöbén vagyunk, melyet az emlékezetkutatásban az antropocén vagy *planetáris emlékezetek*ként definiálnak. A traumakutatással, transzkulturális emlékezetkutatással foglalkozó kutatók – így Richard Crownshaw, Pieter Vermuelen, Jessica Rapson vagy Lucy Bond – kiterjesztve a vizsgálódást a planetáris emlékezet felé, a kortárs amerikai szépirodalomból hoznak példákat arra (többek között Barbara Kingsolver, Benn Lerner, Philip Meyer regényeit), hogy milyen irodalmi vagy kulturális képzeletek segíthetnek abban, hogy az emlékezet palimpszesztikus rétegződéseit immár az emberi és nem emberi testek láthatóvá tételével olvassuk, és felmérjük, hogy az éghajlatváltozás jelenlegi problémája milyen következményekkel jár időbeli és térbeli korrelációk átrendeződéseire, amelyen keresztül a múlthoz való viszonyunkat radikálisan fogjuk újradefiniálni.⁹⁰

***

Az utóbbi években a magyar és határontúli magyar irodalomtudományos kutatásokat is egyre inkább meghatározzák a transznacionális és transzkultu-

⁸⁸ Timothy CLARK, „Derangements of Scale”, in *Telemorphosis: Theory in the Era of Climate Change*, eds. Tom COHEN, Vol. 1 (Ann Arbor: Open Humanities Press, 2012), 147–62.

⁸⁹ Richard CROWNSHAW, „Cultural Memory...”.

⁹⁰ BOND, DE BRUYN and RAPSON, *Planetary Memory...*

rális szempontú vizsgálatok. Egyrészt kapcsolódva egy korábbi *Transznacionális irodalomtudományi perspektívák* (szerk. Jablonczay Tímea, 2015) című Helikon lapszámhoz, valamint a témánk szempontjából nagy jelentőséggel bíró *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete* (szerk. Szász Anna Lujza, Zombory Máté, 2014) című fordításkötethez, a Helikon *Transzkulturális emlékezetkutatás* című számának tanulmányaival az emlékezetkutatás harmadik fázisának alapkonceptiót, irányait ismertetjük, valamint a tárgykörhöz illeszkedő esettanulmányokból adunk ízelítőt.

Jóllehet a transznacionális holokausztemlékezet keretrendszerén keresztül a globális emlékezetkultúrában artikulálódó új pozíciók, nézőpontok, viták ismertetése – főként Zombory Máté, Szász Anna Lujza, Kékesi Zoltán, Kisantal Tamás kezdeményezésére – szerepet kaptak magyar diszkurzusokban, kutatásokban, az utóbbi években kikristályosodott új paradigma, a transzkulturális emlékezetkutatás – amelyben sarkalatos pontként benne foglaltatik a transznacionális is – főbb szempontrendszerét érdemesnek tartottuk bemutatni. Az elméletekből következő kutatási irányokat, azok csomópontjait elsősorban irodalmi, kulturális reprezentációk értelmezése körüli kérdések megvitatásához társítva összegeztük, és az itt megjelent tanulmányok is főként irodalmi, kulturális reprezentációk értelmezésével foglalkoznak. Azonban a terület hangsúlyozottan interdiszciplináris (transzdiszciplináris?), ezért a Helikon *Transzkulturális emlékezetkutatás* lapszámának tanulmányaival azzal a nem titkolt szándékkal mutattunk rá kutatási terület megváltozott kontúrjaira, hogy egy tágabb tudományos mező számára kínáljunk ösztönzéseket. Az átrendeződött kutatási paradigma legfőbb fogalmait, elveit, vitapontjait, tendenciáit összegző bevezetőben néhol részletesebben kellett kitérni olyan szerzőkre és koncepciókra, amelyek ugyan a kutatási területen alapvetőnek számítanak, de nem állt módunkban azokat fordítás formájában közreadni. Michael Rothberg, Max Silverman, Marianne Hirsch ehelyütt közölt tanulmányai a transzkulturális emlékezetkutatás alapszakirodalmának számítanak. A magyar nyelven írt tanulmányok szerzői – Kisantal Tamás, Vilmos Eszter, Magdalena Roguska, Agárdi Izabella – az irodalom és transzkulturális emlékezetkutatás keretrendszerét felhasználó tanulmányaikban a mező sokféle elmélete és altémája közül saját kutatási területükkel összhangba hozva mutatnak fel főként amerikai, illetve a kelet-közép-európai kulturális és irodalmi múltfeldolgozás munkáival kapcsolatos értelmezéseket.

A bevezetőben ismertetett emlékezetkutatáson belüli transzkulturális fordulat jelentőségének felmérésével, az itt közölt fordításokkal és kiváló elemzésekkel adósságot próbálunk törleszteni, amely különösképpen az idő és a vál-

tozás iramának felgyorsulásával válik jelentőssé, hiszen már a következő új paradigma, a nagyobb léptékű planetáris gondolkodás episztemológiája teszi mérlegre a múlt újrendeződésére irányuló elképzelések etikai és tudományos válaszait.